

Funded by
the European Union

WOMEN'S RIGHTS CENTER
CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA

*Protecting children from violence and promoting social inclusion of children with disabilities
in Western Balkans and Turkey*

**ZAŠTITA DJECE ŽRTAVA I SVJEDOKA NASILJA U PORODICI U CRNOJ GORI:
MONITORING PRIMJENE ISTANBULSKE KONVENCIJE I SMJERNICA UN O
PRAVOSUDNIM PITANJIMA KOJI UKLJUČUJU DJECU ŽRTVE I SVJEDOKE
KAZNENIH DJELA**

Zaštita djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici u Crnoj Gori
Monitoring primjene Istanbulske konvencije i Smjernica UN o pravosudnim pitanjima
koji uključuju djecu žrtve i svjedoke krivičnih djela

Organizacija koja realizuje istraživanje:
Centar za ženska prava, Podgorica

Autorke izvještaja:
dr Tanja Ignjatović
Maja Raičević
Vanja Macanović

Saradnice:
Ana Jaredić
Dijana Veljić

Napomena:

Ova analiza, pod nazivom *Zaštita djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici u Crnoj Gori: Monitoring primjene Istanbulske konvencije i Smjernica UN o pravosudnim pitanjima koji uključuju djecu žrtve i svjedoke kaznenih djela* nastala je u okviru projekta: „Zaštita žena i djece od porodičnog nasilja: Ka poboljšanom institucionalnom odgovoru“. Projekat je dio višegodišnje regionalne inicijative „Zaštita djece od nasilja i unapređenje socijalne inkluzije djece sa smetnjama u razvoju na Zapadnom Balkanu i u Turskoj – IPA 2015“, koja se sprovodi u partnerstvu između UNICEF-a, EU, European Disability Forum - EDF i sedam zemalja/teritorija u procesu pridruživanja EU. Sadržaj ovog dokumenta ne odražava nužno politiku i gledište UNICEF-a, EDF-a i EU, a odgovornost za sadržaj dokumenta snose autori/ke.

SADRŽAJ

REZIME	3
Metodologija istraživanja	8
Nasilje u intimnom partnerskom odnosu i nasilje u porodici	10
Povezanost nasilja nad ženama u partnerskom odnosu sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece	11
Porast nasilja nad ženama u periodu razdvajanja/razvoda	12
Odnos između nasilja u partnerskom odnosu i roditeljstva	13
Institucionalne reakcije i mogućnost postizanja bezbjednosti za žene i djecu	14
Pravna regulacija porodičnih odnosa i zaštite od nasilja u porodici u Crnoj Gori	14
REZULTATI ISTRAŽIVANJA	22
Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece	25
Odnos između nasilja u partnerskoj relaciji i roditeljstva	28
Saglasnost između procjena i mišljenja o ishodima sudskih postupaka	38
DISKUSIJA REZULTATA	40
Pregled opštih pokazatelja o analiziranim presudama	40
Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece	41
ZAKLJUČCI	49
PREPORUKE	52
PRILOZI	59
Aneks 1: Istraživački tim	59
Aneks 2: Analitički okvir	60
Aneks 3. Izjava o povjerljivosti	65
Aneks 4: Etički principi koje su istraživačice uzele u obzir	67

REZIME

Predmet ovog Izvještaja je analiza procjena i odluka stručnjaka centara za socijalni rad i sudova o roditeljskom staranju (povjeravanju djeteta i određivanju modela održavanja ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno) u kontekstu nasilja u intimnom partnerskom odnosu.

Cilj istraživanja je sagledavanje aktuelnog stanja postupanja stručnjaka u kontekstu opisanog problema, operacionalizovano preko dva konkretna cilja: 1) utvrđivanje karakteristika pojave i tipa stručnih procjena (preporuka) i odluka; 2) mapiranje prisutnih teškoća u procjenama i odlukama stručnjaka.

Za razumijevanje prakse stručnjaka u centru za socijalni rad i sudu izabran je *kvalitativni pristup*, koji omogućava i (minimalnu) kvantifikaciju podataka. *Uzorak* istraživanja predstavljaju pravosnažne presude u postupcima za razvod braka i povjeravanje djece koji su vođeni između partnera koji imaju zajedničku maloljetnu djecu u periodu od 01.01.2017. godine do 01.07.2018. godine (18 mjeseci). U navedenom periodu, na nivou svih osnovnih sudova u Crnoj Gori, bilo je 395 presuda za razvod, od kojih je nasilje u intimnom partnerskom odnosu registrovano u 29 presuda, u svim usmjereno protiv žena. Analiza se odnosi na sadržaj sudskih presuda.

Istraživačice i autorke ovog *Izvještaja* rukovodile su se prihvaćenim *etičkim standardima* u vezi sa istraživanjima koja uključuju naročito osjetljive lične podatke (o žrtvama nasilja i podatke o djeci) i postupke iz kojih je isključena javnost. Sudska dokumentacija je *anonimizirana*. Sve istraživačice i autorke su *potpisale izjave* o preuzetim obavezama u odnosu na *povjerljivost* (privatnost) ličnih podataka, a preduzete su i dodatne mjere da se iz prikaza isključe sve varijable koje (bi mogle da) identifikuju djecu, porodice ili zajednice.

U *Izvještaju* su prikazani rezultati istraživanja, njihova diskusija, zaključci i preporuke, koje ovdje sumiramo. Najvažniji **zaključci** su:

1. Nasilje u partnerskim odnosima u procesima razvoda braka. Samo u 29 od 395 presuda za razvod braka i povjeravanje djece (svoga 7,34% uzorka) registrovano je nasilje u partnerskom odnosu i u porodici. Ovaj broj vjerovatno ne odgovara njegovom realnom prisustvu, imajući u vidu skorašnje istraživanje o rasprostranjenosti nasilja nad ženama¹ koje je pokazalo da je 42% žena u Crnoj Gori tokom života doživjelo neki oblik nasilja, a značajno odstupa i od broja podnijetih krivičnih i prekršajnih prijava na godišnjem nivou u Crnoj Gori koji se kreće oko 1475 (203 krivične i 1272 prekršajne)². **Podaci su potvrdili izraziti rodni karakter nasilja, odnosno njegovu usmjerenost na žene u svih 29 predmeta. U malom broju postupaka nasilje je prijavljivano, procesuirano i kažnjavano, a novčane kazne za ova djela su neodgovarajuće, što potvrđuju i međunarodni standardi³.** Bračni/partnerski odnosi su u navodima iz izvještaja centara za socijalni rad i u presudama najčešće označavani

¹ Studija „Nasilje u porodici i nasilje nad ženama u Crnoj Gori“, UNDP, 2017: <http://www.me.undp.org/content/montenegro/en/home.html>.

² Podaci o slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici iz različitih izvora za 2017. godinu, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, mart 2018.: <http://www.minmanj.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=313136&rType=2&file=FINAL%20Podaci%20o%20nasilju%20za%202017.pdf>

³ U obrazloženju uz čl. 48 - *Zabrana procesa obaveznog alternativnog razrješenja sporova, odnosno određivanja kazni* navodi se „Nalog učiniocu da plati kaznu za posljedicu imaće uticaj na prihode porodice, odnosno na sposobnost plaćanja alimentacije i za rezultat može da ima finansijske poteškoće za žrtvu. Takva mjera, prema tome, može da predstavlja posrednu kaznu za žrtvu. Ova odredba stoga zahtijeva od članice da obezbijedi da kazne koje učinilac mora da plati ne dovode posredno žrtve do finansijskih poteškoća.“ (para. 253, Obrazloženja uz Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici).

kao „ozbiljno i trajno poremećeni”, što doprinosi tome da nasilje u partnerskom odnosu ostaje nevidljivo.

2. Rizik od povećanja nasilja nad ženama u toku i nakon razvoda/odvajanja partnera. Prisilne taktike zlostavljača (kontrola, optužujuća ljubomora, prijetnje, ucjene, zloupotrebe moći) nisu sistematski utvrđivane u postupcima pred centrom za socijalni rad i sudom. To može biti posljedica nedostatka specijalizovanih znanja i obuka, kao i nedostatka konkretnih uputstava, koja **osposobljavaju i usmjeravaju stručnjake da identifikuju, utvrde i dokumentuju manipulativne forme dominacije i ugrožavajućeg ponašanja učinioca nasilja, uključujući zloupotrebu djece protiv žena-majki**, što stvara rizik da se nasilje nastavi ili čak poveća nakon razvoda/odvajanja partnera.

3. Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece. Ne postoji sistematičan pristup u utvrđivanju, interpretiranju i evidentiranju povezanosti između nasilja nad ženom-majkom sa zlostavljanjem ili zloupotrebom djece. Tokom postupaka procjene i odlučivanja o roditeljstvu i povjeravanju djece, kada je u porodici postojalo nasilje, nedovoljna pažnja je usmjerena na pojave dječjeg svjedočenja o nasilju oca nad majkom, na korišćenje djece protiv žena (pribavljanje informacija o majci, podsticanje nepoštovanja ili potkopavanje autoriteta majke i drugo) i prijetnje oduzimanjem djece.

4. Roditeljstvo u kontekstu nasilja u intimnom partnerskom odnosu i u porodici. Podaci iz 29 analiziranih presuda potvrđuju da su djeca pretežno povjeravana majkama, ali da stručnjaci nisu uvijek u stanju da sagledaju manipulativne manevre i zloupotrebe učinilaca nasilja (zadržavanje djece, osporavanje kontakta sa majkom, nepoštovanje sudskih odluka) tako da njihove preporuke i postupci mogu da ugroze (umjesto da zaštite) sigurnost/bezbjednost žene, ali i djece. Pretpostavka o mogućnosti razdvajanja partnerske i roditeljske uloge u potpunosti ignoriše disbalans u moćima i odgovornostima (ko koga kontroliše), a upućivanje žene na kontakt sa nasilnim partnerom ide naruku učiniocu, stavljajući (nenamjerno) stručnjake na njegovu stranu, suprotno profesionalnim i etičkim principima. Očevo nasilno ponašanje, čak ni kada je bilo ozbiljno (prekršajno i krivično sankcionisano) ili kada su i djeca bila direktne žrtve takvog ponašanja, nije dovođeno u vezu sa njegovim roditeljstvom. **U presudama nije bilo zapisa koji bi ukazali da su sistematski i sveobuhvatno utvrđivane posljedice nasilja na roditeljstvo i odnos roditelj–dijete. Nije bilo ni predloga mjera za korekciju ponašanja, stavova i vrijednosti učinioca nasilja, koji je roditelj.**

5. Modeli održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem koji je činio nasilje u partnerskom/porodičnom kontekstu. Uzorak presuda u kojima se pominje nasilje bio je (skoro) sasvim neosjetljiv na tu okolnost, kada je procjenjivano i odlučivano o modelu održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem koji je činio nasilje. **Pravo na održavanje odnosa djeteta i oca favorizuje se u odnosu na princip bezbjednosti majke i djece.** Stručnjaci su se često pozivali na „saglasnost stranaka“ oko određivanja modela održavanja ličnih odnosa djece i oca, bez vidljivog razmatranja da li je to u najboljem interesu djece (osim uopštene konstatacije da jeste), odnosno da li je žrtva u poziciji da (is)pregovara sa nasilnim partnerom odnose koji su u dječijem i njenom najboljem interesu. **Nisu zabilježeni predlozi za praćenje kvaliteta kontakta djece sa ocem koji je činio nasilje, a sasvim su rijetki predlozi i odluke upućene ocu u vezi sa promjenom ponašanja kao uslovom za kontakt.**

6. Posljedice nasilja na žene i djecu i njihove potrebe za oporavkom. Tek se u svakom trećem slučaju pominje da djeca pokazuju određene posljedice usljed izloženosti „konfliktnoj atmosferi unutar porodice“ uz, uglavnom, uopšten opis, što ide u prilog zaključku da te činjenice nisu na sistematičan način i cjelovito razmatrane. Nije bilo predloga (osim u dva slučaja) da se djeca upute na specijalizovano psihološko savjetovanje primjereno njihovom

uzrastu i potrebama⁴, ili predloga u vezi sa podrškom majkama koje su žrtve nasilja (iako je moguće da ih je bilo u dokumentaciji centara za socijalni rad, ali da nisu navođeni u presudama).

7. **Najbolji interes djeteta.** Iako je riječ o standardu koji zahtijeva složenu procjenu različitih faktora, to svakako uključuje fizičku i emocionalnu bezbjednost/sigurnost djeteta. **U analiziranim presudama postojanje nasilja najčešće nije uticalo na mišljenja i odluke o aranžiranju odnosa roditelj–dijete.** Pravo djeteta da održava odnose sa roditeljem kojem nije povjereno je favorizovano u odnosu na princip bezbjednosti/sigurnosti djeteta, kao da nasilno ponašanje oca po sebi ne predstavlja problem (negativni uzor za stavove i ponašanja djece, uključujući rizik za međugeneracijski prenos nasilja).

8. **Neodgovarajuće procjene i intervencije stručnjaka.** Nerazlikovanje (izjednačavanje) nasilja u intimnom partnerskom odnosu sa sukobom, nerazumijevanje zloupotrebe kao kontrole i nasilja, izolovani pristup nasilju nad ženama u odnosu na nasilje nad djecom, favorizovanje saradnje roditelja i kontakta oca i djece, podržavanje alternativnih rješenja „spora“, izostanak privremenih rješenja koja uspostavljaju jasna pravila i smanjuju bezbjednosne rizike za žene i djecu, izostanak proaktivnog stava u predlaganju kontrolisanih modela viđanja djece sa ocem, uključujući privremeni prekid kontakta (ako je to potrebno za oporavak djece od traumatskog iskustva), po našem su mišljenju neodgovarajući postupci u kontekstu nasilja u partnerskom odnosu roditelja maloljetne djece. Bilo bi važno utvrditi šta su uzroci za to, a svakako bi bilo važno obezbijediti odgovarajuće obuke i stručna uputstva.

9. **Obavezni podaci u izvještajima stručnjaka.** Kada se roditelji maloljetne djece razvode, a u njihovom partnerskom odnosu je bilo nasilja, procjene i odluke o najboljem interesu djece, odnosno o povjeravanju djece i određivanju načina održavanja ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno, moraju da uzmu u obzir čitav niz specifičnih podataka, o kojima je diskutovano u ovom *Izvještaju*.

Na osnovu iznijetih zaključaka, formulisane su **preporuke**, koje sumiramo:

1. **Bezbjednost kao najvažniji organizujući princip zaštite i postupanja.** **Zaštita i sigurnost svih žrtava nasilja mora biti primarni zadatak u svim postupcima stručnjaka.** Ukazano je na neke od rizika koje bi uvijek trebalo provjeravati kada je u partnerskom odnosu roditelja (bilo) prisutno nasilje.

2. **Razumijevanje razlike između sukoba i nasilja u partnerskom odnosu.** **Bilo bi od suštinske važnosti da stručnjaci unaprijede razumijevanje razlike između partnerskog sukoba i nasilja,** jer to direktno utiče na odgovarajuće predloge i odluke o roditeljskom staranju i najboljem interesu djeteta.

3. **Razumijevanje pozicije djece u situaciji nasilja u partnerskom odnosu roditelja i u porodici.** **Moralo bi biti unaprijeđeno razumijevanje bliske veze između nasilja nad djecom i nasilja nad ženama, kao i razumijevanje taktika „korišćenja djece” protiv majke, što bi trebalo da je obavezan sadržaj svih stručnih procjena i odluka u ovim predmetima/postupcima.**

4. **Procjena roditeljstva u kontekstu nasilja u partnerskom odnosu i u porodici.** Iako se radi o složenom profesionalnom zadatku (za koji nema dovoljno stručne podrške),

⁴ U Obrazloženjima uz čl. 26 – *Zaštita i podrška za djecu svjedoke* navodi se „Izloženost fizičkom, seksualnom odnosno psihičkom nasilju i zloupotrebi između roditelja odnosno drugih članova porodice ima ozbiljan uticaj na djecu. Uzrok je straha, traume i negativno utiče na njihov razvoj“ (para. 143). Dalje, navodi se „Važno je prepoznati i rješavati problem viktimizacije djece svjedoka svih oblika nasilja, obuhvaćenih Konvencijom, kao i njihovo pravo na podršku. Stav 2 stoga poziva na najbolje psihosocijalne intervencije na osnovu podataka prilagođenih uzrastu i stepenu razvoja, koje su posebno prilagođene djeci da bi ona mogla da se nose sa traumatskim iskustvom tamo gdje je to neophodno. Sve ponuđene usluge moraju imati u vidu najbolji interes djeteta.“ (para. 144, Obrazloženja uz *Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici*).

otkrivanje i utvrđivanje postojanja nasilja u partnerskom odnosu roditelja, svjedočenja djece o nasilju, zloupotreba ili nasilja nad djecom – obavezni su elementi ove procjene. Djeca ne smiju biti povjerena nasilnom roditelju (i kada nije bilo direktnog nasilja nad djecom, pa i kada se odnos dijete–otac procjenjuje kao dobar). Ne preporučuje se ni zajedničko roditeljstvo, jer zahtijeva saradnju, povjerenje i poštovanje između bivših partnera, koji u okolnostima nasilja ne postoje. Nužno je procijeniti kakve posljedice imaju ponašanja i stavovi učinioca nasilja na djecu, aktuelno i dugoročno ili odloženo, i preduzeti odgovarajuće mjere.

5. Održavanje ličnih odnosa djeteta sa roditeljem, kojem nije povjereno, u kontekstu nasilja. Kada je utvrđeno postojanje nasilja, mišljenje i odluke stručnjaka treba da se rukovode principom bezbjednosti/sigurnosti djece i nenasilnog roditelja, suprotno uvriježenom mišljenju da sva djeca treba da imaju što češće susrete sa oba roditelja. Odluke o kontaktima oca i djece morale bi da budu koncipirane precizno i jasno, tako da se smanji svaka nejasnoća u tumačenjima (kao povod za dodatni sukob ili nasilje). Odluke o kontaktima bi trebalo usaglasiti sa mjerama zaštite od nasilja. Nisu preporučeni „slobodni“ modeli kontakta, niti bi trebalo tolerisati nepoštovanje sudskih odluka u vezi sa određenim modelima viđanja. Restriktivni modeli se mogu mijenjati samo ako ih se nasilni roditelj pridržava i ne nastavlja/ponavlja nasilje, odnosno kada se ustanovi napredak u njegovom ponašanju. Stručnjaci bi morali da unaprijede znanje i vještine za ispitivanja promjene učinioca nasilja, nezavisno od toga što on govori o svom ponašanju i motivima za roditeljstvo.

6. Najbolji interes i učešće djeteta u postupcima. Utvrđivanje postojanja nasilja u porodici mora biti obavezan element procjene „najboljeg interesa djeteta“, bez obzira na to da li se u tužbenom zahtjevu stranaka ono pominje ili ne. Bitno je da se obezbijedi pravo djeteta da izrazi mišljenje u svim postupcima pred sudom i drugim organima, na način koji odgovara njegovom/njenom uzrastu, i uz potpuno informisanje i dobru pripremu, kao i pravo da se zaštite bezbjednost i dobrobit djeteta u svim fazama postupka.

7. Potrebe i oporavak djece i žrtve nasilja. Oporavak djeteta može da počne samo u bezbjednom okruženju, izvan zloupotreba na koje je spreman učinilac nasilja. U ovom *Izveštaju* su navedeni neki od nužnih uslova za to. Trebalo bi imati u vidu i da je **najvažnija potreba i uslov oporavka žrtve nakon izlaska iz nasilja njena bezbjednost (trenutna i dugoročna)**, kao i obezbjeđivanje sveobuhvatnog sistema opšte i specijalizovane podrške, na koji ona ima pravo, a država odgovornost da ga pruži⁵. To uključuje i podršku za roditeljstvo majki koje su žrtve nasilja.

8. Pouzdani i valjani postupci procjene i odlučivanja. Složenost pojava i situacija, kao i nedostatak jasnih i praktičnih uputstava o procesu i sadržaju procjena i odlučivanja, postavljaju pred stručnjake ozbiljne zadatke i izazove. Valjalo bi da su stručnjaci svjesni široko rasprostranjenih uvjerenja i predrasuda (individualnih, institucionalnih i društvenih) u vezi sa svim temama procjene i odlučivanja kada je riječ o nasilju u porodičnim odnosima. **Procjene stručnjaka i odluke koje donosi sud u ovim postupcima treba da omoguće nesmetani razvoj djece i da obezbijede djelotvornu i svrsishodnu zaštitu od nasilja. Smanjenje sekundarne viktimizacije žrtava, iniciranje izrade bezbjednosnog plana i pružanje odgovarajuće podrške za žrtvu nasilja i djecu, trebalo bi da predstavlja standardni postupak** stručnjaka koji su uključeni u procese razvoda i povjeravanja djece u kontekstu nasilja u partnerskom odnosu i nasilja u porodici. Standardi međunarodnih ugovora, koji obavezuju državu, standardi i stavovi Evropskog suda za ljudska prava u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja nad djecom, kao i preporuke koje je Crna Gora dobila u posljednjim

⁵ U skladu sa odredbama iz *Konvencije Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici* – Poglavlje IV – *Zaštita i podrška*.

izvještajima UN Komiteta za eliminaciju diskriminacije žena⁶ i GREVIO ekspertske grupe⁷ u vezi sa ovom temom, trebalo bi da budu orijentiri za postupanje stručnjaka u ovoj oblasti.

⁶ Izvještaj dostupan na: <http://www.mmp.gov.me/rubrike/CEDAW/177954/Zakljucna-zapazanja-o-drugom-periodicnom-izvjestaju-Crne-Gore-prema-Komitetu-za-eliminaciju-diskriminacije-zena.html>

⁷ Izvještaj dostupan na: <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=338009&rType=2>

UVOD

Predmet ovog istraživanja je analiza procjena i odluka stručnjaka iz centra za socijalni rad i suda o roditeljskom staranju (povjeravanju djeteta i određivanju modela održavanja ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno) u kontekstu nasilja u intimnom partnerskom odnosu, iz rodne perspektive.

Cilj istraživanja je sagledavanje aktuelnog stanja postupanja stručnjaka u kontekstu opisanog problema, operacionalizovano preko dva konkretna cilja: 1) utvrđivanje karakteristika pojave i tipa stručnih procjena (preporuka) i odluka; 2) mapiranje prisutnih teškoća u procjenama i odlukama stručnjaka iz centra za socijalni rad i suda.

Metodologija istraživanja

Za razumijevanje tekućih praksi stručnjaka u centru za socijalni rad i sudu izabran je kvalitativni pristup, koji omogućava i (minimalnu) kvantifikaciju podataka.

Uzorak istraživanja predstavljaju pravosnažne presude u postupcima za razvod braka i povjeravanje djece u periodu od 01.01.2017. godine do 01.07.2018. godine (18 mjeseci). Postupci su vođeni između partnera koji imaju zajedničku maloljetnu djecu, a kojih je u ovom periodu bilo **395**, na nivou svih crnogorskih osnovnih sudova⁸. Nakon prvog kruga selekcije, izdvojeni su svi predmeti u kojima je identifikovano nasilje u partnerskom odnosu između strana u postupku. Dakle, uzorak za analizu čini **29 sudskih predmeta** sa opisanim karakteristikama.

Istraživački postupci i instrumenti uključuju analizu sadržaja selektovane sudske dokumentacije kombinacijom dva kvalitativna pristupa:

1) *Analiza sadržaja* je obuhvatila utvrđivanje i opis opštih karakteristika analiziranih postupaka, preko a) kategorija koje su postavljene na osnovu zakonskih obilježja ovih postupaka; b) karakteristika situacije nasilja i ponašanja učinioca nasilja, svrstanih u četiri kategorije podataka (karakteristike nasilja, relevantni podaci o akterima, podaci o sudskim predmetima – povjeravanje djece i model održavanja odnosa i podaci o zaštiti od nasilja), koje su postavljene na osnovu teorijskog koncepta o nasilju kao kontroli putem prinude i na osnovu zakonske regulative, a dopunjene na osnovu sadržaja empirijskog materijala. Svaki od indikatora je procjenjivan u odnosu na veći broj kategorija odgovora. Priroda ove vrste analize sadržaja omogućava i kvantifikaciju podataka.

2) *Tematska analiza* je uključila traganje za temama (obrascima, grupama situacija), koje predstavljaju odgovore na postavljeno istraživačko pitanje: a) da li je nasilje nad partnerom/partnerkom povezano sa zlostavljanjem djece (o kakvom nasilju je riječ, ko je sve žrtva, procjena bezbjednosti, plan mjera zaštite); b) kakav je odnos između nasilja u partnerskoj vezi i roditeljstva (modeli povjeravanja i viđanja, procjena posljedica i potreba za oporavak djeteta, procjena rizika od budućeg nasilja/zloupotrebe djece); c) koliko je slaganje u procjenama/ mišljenjima ključnih aktera o ishodima postupaka.

Ovaj istraživački koncept je izabran zbog toga što je za ocjenu institucionalnog postupanja – procjene i odluke centra za socijalni rad i suda, u odnosu na predmet istraživanja, važno ustanoviti zabilježene činjenice u službenoj dokumentaciji, kao i ono što predstavlja relevantne podatke koji se u njoj ne nalaze (nezabilježene činjenice). Ovo je u skladu sa

⁸ Uzorak je dobijen na osnovu molbe podnijete svim Osnovnim sudovima u Crnoj Gori za *izdvajanjem* predmeta koji odgovaraju kriterijumima selekcije koji su saglasni sa sudskom evidencijom (razvod, maloljetna djeca, period), a u skladu sa prethodno dobijenim odobrenjem Vrhovnog suda Crne Gore i Memorandumom o saradnji između ove institucije i NVO Centar za ženska prava.

postavljenim ciljem istraživanja, koji je usmjeren na sagledavanje institucionalnog postupanja, a ne na percepciju stručnjaka o istraživanom problemu i svom radu. Međutim, dobijeni podaci bi mogli biti osnova za druge istraživačke nacрте, uključujući i one koji u fokus stavljaju percepciju stručnjaka o ispitivanom problemu, o stručnim postupcima i procesima, kao i o njihovim ulogama, teškoćama i potrebama.

Ograničenja istraživačkog nacрте obuhvataju opšta ograničenja kvalitativnih metoda u vezi sa prirodom podataka. U konkretnom slučaju, to je činjenica da se pojava analizira preko sadržaja zapisa o njoj, što ograničava generalizaciju nalaza. Istraživačka obazrivost u zaključivanju nužna je zbog razlike između realnosti (činjeničnog stanja okolnosti, događaja, karakteristika aktera), izvještaja aktera o tim aspektima i zapisa stručnjaka o svemu tome. Ograničavajući činilac predstavlja i mogućnost da u analiziranoj dokumentaciji nedostaje određeni broj podataka relevantnih za izabranu temu (nisu utvrđivani tokom postupaka koji su sprovedeni, ili nisu navedeni u presudama), što zahtijeva obazrivost u interpretaciji nalaza i zaključaka.

Etika istraživanja

Istraživačice i autorke izvještaja su se rukovodile prihvaćenim etičkim standardima u vezi sa istraživanjima koja uključuju naročito osjetljive lične podatke (o žrtvama nasilja i podatke o djeci) i postupke iz kojih je isključena javnost.

Uzorak ne uključuje djecu ili odrasle ispitanike.

Istraživanje obuhvata isključivo sekundarne podatke (sudsku dokumentaciju). Centar za ženska prava iz Podgorice zatražio je od predsjednice Vrhovnog suda Crne Gore uvid u sudsku dokumentaciju odnosno presude za potrebe istraživanja, koji je odobren.

Istraživačke procedure uključile su *anonimizaciju* sudskih predmeta i *potpisane izjave* o preuzetim obavezama u odnosu na *povjerljivost* (privatnost) ličnih podataka: a) da lični podaci neće biti korišćeni prilikom prikupljanja i obrade podataka i u izvještajima o rezultatima istraživanja; b) da sadržaj iz dokumentacije neće biti korišćen u druge svrhe, osim za realizaciju istraživanja. Sve istraživačice su potpisale izjave o odgovornosti u odnosu na povjerljivost i privatnost podataka.

U Aneksu 3 date su izjave o čuvanju tajnosti podataka za sve učesnice u istraživanju.

Etički komitet, koji je angažovalo Predstavništvo UNICEF-a za Crnu Goru, dao je saglasnost na metodologiju istraživanja, a finalni *Izveštaj* podnosi se na odobrenje.

Imajući u vidu da se radi o podacima u kojima anonimiziranje (deidentifikacija) nije dovoljan mehanizam zaštite privatnosti i povjerljivosti, istraživačice su preduzele dodatne mjere da se iz prikaza isključe sve varijable koje (bi mogle da) identifikuju djecu, porodice ili zajednice. To uključuje i kombinaciju specifičnih podataka (npr. godine, zanimanja), konteksta (npr. geografski) i događaja, koji bi mogli da dovedu do prepoznavanja slučaja i izloženosti aktera štetnoj posljedici.

Svi kodirani podaci i anonimizirani izvještaji čuvaju se u Centru za ženska prava, Podgorica, pod šifrom koja je poznata odgovornim licima u organizaciji, a koja učestvuju u istraživanju. Sudska dokumenta izbrisana su iz kompjutera nakon finalizacije izvještaja.

Smatramo da će istraživanje poslužiti za identifikovanje pozitivnih i negativnih praksi pravosuđa u vezi sa temom istraživanja i da će preporuke definisane u zaključnim razmatranjima rezultata istraživanja (koja će biti distribuirana svim crnogorskim sudovima) poslužiti za unaprjeđenje sudske prakse u ovoj oblasti.

Nije nam poznato da postoji konflikt interesa u vezi sa istraživanjem.

Nasilje u intimnom partnerskom odnosu i nasilje u porodici

Kada se govori o nasilju u intimnom partnerskom odnosu, sva istraživanja ukazuju na *izraziti rodni disbalans*, odnosno na to da su muškarci dominantno učinioci, a žene dominantno žrtve takvog nasilja. Iako postoje tendencije da se žene u partnerskoj relaciji prikažu kao jednako fizički agresivne koliko i muškarci (Archer, 2000, 2002; Gelles, Straus & Murray, 1988), da iniciraju nasilje, svete se i da koriste smrtonosnu silu gotovo isto kao i muškarci (Sewel & Sewel, 1996, u: Dasgupta, 1999), brojna istraživanja potvrđuju da je nasilje muškaraca prema ženama ozbiljnije, da ga čine teža i učestalija djela, većeg raspona manifestacija i sa težim posljedicama. Zbog toga je neopravdano govoriti o postojanju *rodne simetrije* i ovu vrstu nasilja predstavljati *rodno neutralnim pojmovima* (Ignjatović, 2014). Iako i žene i muškarci podjednako mogu da izraze frustracije i bijes, rodna asimetrija je jasna kada se radi o nasilju motivisanom kontrolom, jer su žene koje fizički napadaju i/ili se brane, u opasnosti od mnogo ozbiljnije odmazde od strane muškaraca (Kimmel, 2002). To ne isključuje da u pojedinačnim slučajevima žene mogu biti učinioci, a muškarci žrtve nasilja u intimnom partnerskom odnosu i nasilja u porodici.

Istraživanje o nasilju u porodici i nasilju nad ženama sprovedeno na reprezentativnom uzorku građana i građanki u Crnoj Gori i reprezentativnom uzorku žena starosti od 15 do 65 godina (UNDP/Ipsos, 2017), registruje da su četiri od deset građanki tokom života iskusile bar jedan od četiri tipa nasilja – psihičko, ekonomsko, fizičko ili seksualno, dok je petina građanki imala ovo iskustvo u 12 mjeseci prije realizacije istraživanja. Istovremeno, četvorica od deseterice građana smatraju da je očuvanje braka prioritetnije od očuvanja prava pojedinca (češće prisutno kod najstarijih građana, sa osnovnim obrazovanjem i iz sjevernog regiona države), dok svaki drugi građanin Crne Gore prednost daje očuvanju prava pojedinca (češće građani dobi od 18 do 25 godina i iz centralnih djelova države). Nešto manje od polovine građana (47%) vjeruje da je nasilje u porodici pojava koja je učestalo zastupljena u Crnoj Gori, a mnogi ne pokazuju dovoljan stepen razumijevanja svakog od ispitanih oblika nasilja. Građani su većinski svjesni postojanja rodne komponente nasilja u porodici, a sasvim su podijeljeni po pitanju potrebe prijavljivanja nasilja nadležnim institucijama. Čak 48% građana smatra da nije nužno prijaviti svaki oblik nasilja, što je učestalije prisutno kod građana koji su u bračnoj zajednici.

Prema administrativnim podacima o nasilju u porodici u Crnoj Gori u 2017. godini (Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, 2018) Uprava policije je registrovala 200 krivičnih djela iz čl. 220 Krivičnog zakonika Crne Gore i šest krivičnih djela koja se dovode u vezu sa nasiljem u porodici, a kvalifikovana su drugačije. Ova krivična djela počinila su 203 lica, od čega 193 muškog pola (pet maloljetnih) i 10 lica ženskog pola. Žrtve izvršenih krivičnih djela nasilja u porodici bila su 223 lica, od čega 164 ženskog i 59 muškog pola (23 su maloljetna, 14 ženskog i devet muškog pola). Kada je riječ o prekršajnim djelima, iste godine Uprava policije je podnijela 1272 prekršajne prijave zbog izvršenih 1392 prekršaja iz čl. 36 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Prekršaji su izvršeni od strane 1403 izvršioca, od kojih je 1105 muškog pola, a 298 ženskog pola. Žrtve izvršenih prekršaja bila su 1524 lica, od kojih je 919 ženskog a 605 muškog pola. Od ukupnog broja žrtava izvršenih prekršaja 180 su maloljetne, 63 ženskog, 117 muškog pola. Iako navedeni podaci nisu u dovoljnoj mjeri rodno segregirani, jasno je da odražavaju značajan rodni disbalans u odnosu učinioca i žrtve. Istovremeno, u 2017. godini policijski službenici su u 46 slučajeva izrekli naredbu učiniocu nasilja o udaljenju ili zabranu vraćanja u stan ili drugi prostor za stanovanje, u skladu sa čl. 28 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici.

Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti nasilja u porodici u Crnoj Gori (Savjet Evrope, Centar za ženska prava, 2019) pokazala je da se djeca pojavljuju kao svjedoci ili žrtve nasilja u samo 33 krivična predmeta za nasilje u porodici ili

porodičnoj zajednici (od ukupno 108 analiziranih pravosnažnih krivičnih presuda iz 2017. godine), od čega se u 24 predmeta pominju kao svjedoci nasilja. Međutim, analizom presuda ustanovljeno je da su u sedam, od navedena 24, predmeta djeca takođe bila i direktne žrtve nasilja, ali ih ni tužilaštvo ni sudovi nijesu prepoznali kao oštećene u postupku. Pored toga, registrovano je dodatnih devet predmeta u kojima su djeca bila direktne žrtve nasilja u porodici, ali ukupan broj djece koja su bila izložena nasilju nije konačan, s obzirom na to da u predmetima nije naveden tačan broj djece, ni kada je sud registrovao da su ona bila prisutna, kao i da u 20% predmeta nije bilo nikakvih podataka o djeci.

Ova analiza je pokazala da su samo u 14 prekršajnih predmeta (4,3%) djeca bila žrtve zanemarivanja, a postupci su vođeni protiv roditelja djece, u skladu sa čl. 37 st. 1 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici. Zabrinjava to što su čak u 37 predmeta (11,3%) djeca svjedočila ili bila direktno izložena nasilju, a sudovi ih nijesu prepoznali ni kao prisutne/svjedoke nasilja, ni kao oštećene u postupku, te su postupali po čl. 36 st. 1 Zakona o zaštiti od nasilja u porodici, umjesto na osnovu st. 2 i 3, koji se odnose na prekršaje počinjene u prisustvu djeteta ili prema djetetu. Ovakva sudska praksa nije usaglašena sa međunarodnim standardima koje je Crna Gora prihvatila (više o tome dalje u tekstu). U pomenutom istraživanju se navodi da posebno zabrinjava činjenica da ni u jednom od krivičnih predmeta nisu izrečene mjere bezbjednosti za djecu, a u prekršajnim postupcima samo u jednom slučaju sud je izrekao zaštitne mjere udaljenja iz stana i zabranu približavanja oštećenoj – supruzi i zajedničkom maloljetnom djetetu (Savjet Evrope, Centar za ženska prava, 2019).

Povezanost nasilja nad ženama u partnerskom odnosu sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece

Podaci govore da se u 30–60% porodica u kojima je nasilan jedan ili oba roditelja vrši i zlostavljanje djece (Appel & Holden, 1998; Pulido & Gupta, 2002; Margolin & Gordis, 2003; UNICEF/UNFPA, 2018). U porodicama gdje je na djelu nasilje zbog kojeg žena mora da traži pomoć policije ili da napusti dom, čak u 75–100% slučajeva djeca su bila žrtve nasilja (Davidson, 1995; Emery & Laumann-Billings, 1998; Ignjatović 2013). Ipak, ove dvije pojave su dugo razmatrane izdvojeno, što je imalo implikacije na zakone, javne politike i njihovu primjenu.

Istraživanja potvrđuju i da je nasilje nad ženama povezano sa različitim formama direktnog i indirektnog, namjernog ili nenamjernog nasilja nad djecom, kao i sa uključivanjem ili podsticanjem djeteta da se pridruži fizičkom i verbalnom nasilju, kontroli ili nepoštovanju majke (Bancroft, L., Silverman, J. G. & Ritchie, D. 2012; UNICEF/UNFPA, 2018). Metaanaliza istraživanja o preklapanju ove dvije pojave ukazuje da je ona češća u uzorku zlostavljanih žena (20–100%) nego u populacijskim studijama (6%), a metodološke razlike ograničavaju mogućnost zaključivanja o prevalenciji i incidenciji pojave (Appel & Holden, 1998). Zloupotreba djece, koja se dešava dok partneri žive zajedno ili u periodu separacije i nakon razvoda roditelja, iako joj primarni motiv nije zlostavljanje djece, predstavlja čest način da se partnerka kontroliše, povrijedi ili zlostavlja.

Dijete može biti prisutno u situaciji nasilja nad majkom, ali ne nužno. Ono može da čuje (iz druge prostorije), da vidi posljedice (povrede ili osjećanja majke), ali može biti prisiljavano da gleda ili da vrši nasilje nad majkom, saslušavano ili korišćeno da „špijunira“ majku, može biti izloženo optužbama da je majka kriva za nasilje, ili za hapšenje oca, prisustvovati dolasku policije ili hitne medicinske pomoći, učestvovati u procjenama i sudskim procesima ili svjedočiti pokušaju samoubistva ili ubistva majke (Edleson, 1999; Tomison, 2000, u: Kaufman & Little, 2003). Istraživanje zasnovano na izjavama žena sa iskustvom nasilja ukazuje da su mnoga djeca (čak oko 80%) prisustvovala nasilju oca nad majkom, ili su

mogla imati saznanja o nasilju i kada nisu direktno prisustvovala događajima. Mnoga djeca su u dugom vremenskom periodu odrastala u takvim okolnostima. Neka od njih su se aktivno uključila, što je predstavljalo visok rizik da i sama (slučajno ili namjerno) budu povrijeđena. Situacije nasilja su na različite načine ugrožavale djecu i/ili ostavljala različite posljedice na njihovo ponašanje, emocije, stavove, socijalne relacije, školsko postignuće, zdravlje (mentalno i fizičko) (Maxwell, 1994; Lapierre, 2008; Hester, 2009; Ignjatović, 2013)

Pozitivan odnos djece prema majci može da povećava njihovu izloženost nasilju, da uslovi veće nasilje oca nad majkom. Djeca mogu da krive majku što (dugo) trpi nasilje, ali i da je krive za razdvajanje porodice, da imitiraju nasilnog roditelja (što smanjuje njihov strah i štiti od direktnog nasilja) (McGee, 2000, u: Lapierre, 2008). Keli govori o dvosmjernoj upravljenosti ovog odnosa i ponašanja kojima nasilnik istovremeno kontroliše oboje – i ženu i djecu (Kelly, 1994). Jedna od posljedica kontrole prinudom je „izbor“ koji žena mora da načini između vlastite bezbjednosti i bezbjednosti djeteta: da napusti porodicu i djecu, da ne zaštititi djecu od nasilja, da zanemari i/ili povrijedi djecu. Treba imati u vidu da ono što žena u toj situaciji radi nastaje na osnovu procjene da je sve drugo opasnije za dijete i za nju (Stark, 1999/2000; 2007; 2009).

Istraživanja potvrđuju da djeca koja iskuse zlostavljanje imaju veću vjerovatnoću da budu zlostavljači svoje djece, kao i da djeca koja svjedoče ili iskuse zlostavljanje češće doživljavaju ili izvršavaju nasilje u intimnom partnerskom odnosu u odraslom dobu (UNICEF/UNFPA, 2018).

Porast nasilja nad ženama u periodu razdvajanja/razvoda

Odluka žene da napusti nasilnog partnera nije laka i prolazi kroz različite faze, a može biti otežana činjenicom da je ona majka. Zlostavljane žene pažljivo procjenjuju faktore „za“ i „protiv“ da se porodica zadrži na okupu ili da se odnos okonča (Saenger, 2000), što ne mora da znači i završetak nasilja (Kelly, 2003).

Primarni motiv nasilja u periodu razdvajanja i nakon razvoda je težnja partnera da održi kontrolu nad partnerkom (doživljaj „vlasništva“ nad partnerkom, ali i nad zajedničkom djecom). Značajan broj žena izvještava o uznemiravanju i zlostavljanju nakon razvoda (verbalno i emocionalno zlostavljanje, fizički napadi, dovođenje u pitanje odluka o povjeravanju djece, prijetnje da će povrijediti ili uzeti djecu, uhođenje ili proganjanje) (Liss & Stahly, 1993; Kimmel, 2002; McMahan & Pence, 1994; u: Kernic et al., 2005).

Međutim, u tom periodu stručnjaci ne opažaju aktuelno, ali ni prethodno nasilje, kao ozbiljno, kontinuirano ili ekstremno, te je malo vjerovatno da žena dobije podršku ili zaštitu. Nasilje se smatra problemom odnosa koji je završen, da ga žene navode, čak precjenjuju, jer su (emocionalno) povrijeđene ili žele da ostvare prednost na sudu. Pogrešno se razumije uzrok nasilja, kao odgovor na stresnu situaciju razvoda, iz povrijeđenosti, bijesa i uskraćenosti muškarca zbog razdvajanja (od partnerke, a posebno od djece), kao prolazni „incident“ ili kao međusobno nasilje (jer se kritički gleda i na najmanji nagovještaj da će žena uzvratiti nasiljem) (Tolman, Edleson, 1995).

Ranjivost žena koje su majke u periodu separacije i razvoda često ostaje nevidljiva, s jedne strane, zbog koncepta o jednakim pravima oba roditelja, a s druge, jer su intervencije i javne usluge jednake za sve žene. Izbori žena bi, vjerovatno, bili drugačiji da nisu imale djecu, jer čak i kada su neke među njima umjele i mogle da izađu iz nasilja, rijetko su stavljale svoje potrebe ispred potreba svoje djece. To ukazuje na nužnost da intervencije i podrške za žene žrtve nasilja, koje su majke, odgovore na njihove specifične potrebe (Krane & Davies, 2002).

Odnos između nasilja u partnerskom odnosu i roditeljstva

Nasilje u partnerskoj relaciji utiče na roditeljstvo, na odnos roditelj–dijete i na razvoj djeteta. Međutim, istraživanja uticaja nisu jednostavna i jednoznačna, zbog preklapanja različitih nepovoljnih faktora.

Posljedice nasilja na zdravlje majke mogu da utiču na njen odnos sa djetetom, roditeljske vještine, mogućnost uspostavljanja autoriteta i nadzor djeteta. Majke žrtve nasilja su u psihološkom smislu „manje na raspolaganju“ djetetu (Ajduković i Pečnik, 2000), mogu imati ozbiljne emocionalne i psihičke stresove i probleme, što može pogađati njihovu ulogu „dobrog roditelja“ i usloviti teškoće da se zaštiti dijete. Nasilnik će aktivno podrivati relaciju majka-djeca, koja može postati tenzična ili distancirana. Stavovi žena u vezi sa nasiljem, kao i njihovo iskustvo u primarnoj porodici, ili nasilje kojem su izložene u partnerskoj relaciji, može voditi zlostavljanju i zanemarivanju djeteta, ili nasilju djece prema majkama (Edleson, 1997; Bancroft, L., Silverman, J. G. & Ritchie, D. 2012; UNICEF/UNFPA, 2018). Međutim, nivo roditeljske topline (izražen kao povećana briga, empatija i zaštitničko ponašanje prema djeci) može biti i povišen, kao rezultat pozitivne roditeljske strategije radi smanjenja posljedica nasilja na djecu (Summers, 2006; Renner, 2009). Nalazi potvrđuju da se ponašanje majke i odnos sa djecom mijenja kada se zaustavi nasilje (Kaufman & Little, 2003). Psihoterapijski rad sa majkama i djecom, posebno mlađeg uzrasta, ima pozitivne efekte, jer pruža priliku da se u zaštićenom okruženju otvoreno komunicira sa djecom (Lieberman et al., 2005).

Ističe se kako nisu dovoljno istraženi naponi žena da se na dnevnoj osnovi odupru nasilju i odgovore društvenoj definiciji majčinstva, koja pred njih stavlja izrazito visoke zahtjeve. Naglašava se da perspektiva koja uključuje odsustvo okrivljavanja žene, više praktične podrške i stavljanje fokusa na odgovornost muškarca koji čini nasilje, pokazuje kako je najbolji način da se zaštiti dijete djelovanje kroz zaštitu i podršku njegovoj majci (Redford & Hester, 2001). Zbog toga, iako se interesi žena i djece mogu sukobiti, osim kada je to očigledno i predstavlja nerješiv slučaj, najefikasniji i najekonomičniji način da se pomogne djeci jeste da se shvati šta se dešava njihovoj majci i da se radi u savezu sa njom (Mullender & Morley, 1994, u: Lapierre, 2008).

Istovremeno, roditeljske kompetencije muškarca-oca koji je nasilan prema supruzi, majci djece, i njegova uloga u relaciji sa djecom, iako važna istraživačka tema, minimizuju se na različite načine. Neodgovarajući stavovi i ponašanja koja su prisutna u roditeljstvu nasilnika nisu konzistentna kao stavovi i ponašanja prema partnerkama. Ipak, učinioci nasilja pokazuju spektar ponašanja koja ne doprinose odgovornom roditeljstvu i koja mogu da imaju višestruke negativne efekte na razvoj djece, uključujući i oštećenje odnosa sa majkama. Oni su skloni da koriste djecu kao „oružje“ protiv žena, a predstavljaju i negativan model za rodne i roditeljske stavove svoje djece, što povećava izgled za međugeneracijski prenos nasilja. Nasilni partneri su skloniji nego nenasilni da zlostavljaju djecu (jer i njih vide kao svoje vlasništvo) i da ih kažnjavaju kao što su kažnjavali partnerke, a potvrđuje se i rizik od seksualne zloupotrebe (Ross, 1996; Bancroft, 1998; Bancroft & Silverman, 2002; Bancroft, L., Silverman, J. G. & Ritchie, D. 2012; UNICEF/UNFPA, 2018). I pored potvrda o neprimjerenom postupanju sa djecom i nedostatku kvalitetne roditeljske relacije, kao i rizika da se nasilje nastavi pred djecom ili da se prenese na djecu, postoji široko rasprostranjena pretpostavka kako nasilan muškarac može da bude „dovoljno dobar otac“, što rezultuje stavom kako je nužno da održava lične odnose sa djecom (Bancroft & Silverman, 2006; Hester, 2004; Eriksson & Hester, 2001).

Rizik za eskalaciju ili pojavu nasilja predstavlja i ženino nalaženje novog partnera. Svaki susret sa djecom može se koristiti za verbalno i neverbalno zastrašivanje i žene i djece. Otac može činiti i posebne usluge djeci ili ih potkupljivati, ne bi li ih pridobio na svoju stranu. Može govoriti djeci da ih majka ne voli, da ih je ostavila, ili činiti da se djeca osjećaju krivim zbog privrženosti majci (Ross, 1996; Bancroft, 1998; Bancroft & Silverman, 2002; Bancroft,

L., Silverman, J. G. & Ritchie, D. 2012). Ove očeve taktike neposredno utiču na izražavanje „želje/izbora“ djeteta u vezi sa mjestom življenja, ali ih stručnjaci ne prepoznaju i ne razumiju uvijek, pa nastalo stanje ne rezultuje odgovarajućim intervencijama (Hester & Radford, 1996; Ignjatović 2016).

Institucionalne reakcije i mogućnost postizanja bezbjednosti za žene i djecu

Poznavanje i razumijevanje koincidencije nasilja nad ženama i zlostavljanja djece direktno utiče na rezultate stručnih procjena, sudske odluke i sve intervencije koje društvo i zajednica nude akterima. Istraživanja pokazuju da žene koje su izložene nasilju u partnerskoj relaciji imaju malo informacija o nadležnostima javnih službi i njihovim mogućnostima u pružanju zaštite (Ignjatović, 2013). Složeni fenomeni, kao što je pitanje bezbjednosti žene i djece u periodu odvajanja od nasilnog partnera i pitanje roditeljstva u kontekstu nasilja u intimnom odnosu partnera, bez obzira na uvećano znanje, promjene zakona i politika i razvoj usluga, stavljaju pred praktičare velike zahtjeve.

Ne postoje očigledna i jednostavna rešenja, kao ni zajedničke strategije i jasni standardi, a pojedinačni koncepti nisu u stanju da ponude zadovoljavajuće odgovore, što stvara zabrinutost u odnosu na mogućnost da se istovremeno postigne bezbjednost za žene i za djecu (Bancroft, 1998). S druge strane, stručnjaci su pod velikim opterećenjem povjerenih ovlašćenja, za šta su potrebni dobra kvalifikacija i iskustvo, ali i dovoljno resursa (Douglas & Walsh, 2010). I istraživanja sudske prakse potvrđuju teškoće u odlučivanju o roditeljskom staranju u kontekstu nasilja. Majkama će u većem procentu biti povjerena djeca (jer one više od očeva traže povjeravanje i češće neposredno brinu o djeci), ali u mnogo slučajeva odnosi oca i djece neće biti jasno regulisani, rijetko će biti nadgledani i ograničavani, što će stvoriti niz teškoća i bezbjednosnih izazova (Morrell et al., 2005; Kernic et al., 2005; Ignjatović 2016).

Neadekvatnost procjena i odluka u ovoj oblasti pripisuje se nedostatku specifičnih znanja, obuka i vještina, nejasnim smjernicama, teškoćama da se složene pojave sagledaju bez fragmentacije, da se uspostavi integracija između bezbjednosti žena i djece, ali i višestrukim ulogama koje imaju predstavnici službi, velikoj varijabilnosti u ekspertskim procjenama (vještačenjima), koja nisu izvedena iz dobro poznatih i opšteprihvaćenih naučnih činjenica i istraživanja, kao i zbog raširenih ličnih uvjerenja stručnjaka (Saenger, 2000; Jaffe, Crooks, & Poisson, 2003; Emery, Otto, O'Donohue, 2005; Dallam & Silberg, 2006; Geffner et al., 2009; Ignjatović, 2016). Sve navedeno uslovljava različite posljedice, uključujući razdvojene i neusaglašene napore zakona, javnih politika, modela podrške, kao i praktične teškoće u situacijama procjene i odlučivanja o zaštiti od nasilja, o roditeljskom staranju i najboljem interesu djeteta, što će otežati mogućnost da se bezbjednost i zaštita svakog člana porodice sagledaju u kontekstu cjelokupne situacije (holistički).

Pravna regulacija porodičnih odnosa i zaštite od nasilja u porodici u Crnoj Gori

U Crnoj Gori se u toku posljednje decenije desio intenzivan proces zakonskih reformi, praćen usvajanjem niza politika i strateških dokumenata, usklađivanje sa pravnom tekovinom Evropske unije, kao i ratifikacija ključnih međunarodnih ugovora koji se odnose na zaštitu od nasilja u porodici. Ratifikovana je *Konvencija Savjeta Evrope o suzbijanju i prevenciji nasilja*

nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija)⁹, koja je stupila na snagu 1. avgusta 2014. godine. Nastavljeno je usklađivanje nacionalnog zakonodavstva sa standardima i odredbama Konvencije o pravima djeteta (iz 1989. a u Crnoj Gori ratifikovanoj 2006. godine) i drugim obavezujućim međunarodnim dokumentima. Tako je Crna Gora 28. februara 2012. godine donijela *Zakon o potvrđivanju III Opcionog protokola o komunikacijskim procedurama uz Konvenciju o pravima djeteta*. Potvrđene su *Konvencija o zaštiti djece i saradnji u oblasti međunarodnog usvojenja* i *Konvencija Savjeta Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja*.

Kada su u pitanju zakoni i strateška dokumenta čiji je cilj zaštita prava djeteta, Crna Gora je usvojila *Zakon o zaštiti od nasilja u porodici*¹⁰, *Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku*¹¹, *Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti*¹², *Krivični zakonik*¹³. Skupština Crne Gore usvojila je *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći*¹⁴ (na sjednici održanoj 18. marta 2015. godine), kojim se žrtve nasilja u porodici, u skladu sa *Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici*, prepoznate kao korisnici prava na besplatnu pravnu pomoć, na isti način na koji su prepoznate žrtve krivičnog djela nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici i trgovina ljudima. Donijet je *Zakon o naknadi štete žrtvama krivičnih djela nasilja*¹⁵ (u junu 2015. godine), ali je njegovo stupanje na snagu predviđeno tek sticanjem članstva Crne Gore u Evropskoj uniji. Ovim zakonom je predviđeno da se, u cilju zaštite i pomoći žrtvama krivičnih djela nasilja učinjenih s umišljajem, iz budžeta Crne Gore, radi pravovremenog otklanjanja štetnih posljedica teškog fizičkog i psihičkog stanja žrtve, žrtvi obezbijedi novčana naknada štete.

Zakonom o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona iz 2016. godine¹⁶ uvedena je *zabrana tjelesnog kažnjavanja djece*, na način da dijete ne smije biti podvrgnuto tjelesnom kažnjavanju ili bilo kom drugom okrutnom, nehumanom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju. Osim toga, ovim zakonom je uvedena obaveza utvrđivanja *najboljeg interesa djeteta* „u svim aktivnostima koje se direktno ili indirektno tiču djeteta“¹⁷. Najbolji interes djeteta ima prioritet i utvrđuje se polazeći od: prava djeteta; mišljenja i želje djeteta; uzrasta, razvojnih sposobnosti i drugih ličnih svojstava djeteta; potrebe zaštite života i zdravlja djeteta; potrebe osiguranja bezbjednosti djeteta; potrebe fizičkog, emocionalog, obrazovnog, socijalnog i drugog razvoja djeteta; prethodnog iskustva i okolnosti u kojima dijete živi; potrebe očuvanja stabilnosti i kontinuiteta odnosa sa roditeljima, porodicom i sredinom iz koje dijete potiče ili u kojoj boravi i uticaja promjene sredine; kvaliteta odnosa koje je dijete uspostavilo sa roditeljima, članovima porodice ili drugim licima i neposrednih i dugoročnih posljedica održavanja tih odnosa; potrebe očuvanja porodičnih odnosa, a naročito odnosa sa braćom i sestrama; uticaja odvajanja od roditelja, drugih članova porodice, a naročito od braće i sestara; potrebe očuvanja ličnog i porodičnog identiteta; kulturne, nacionalne, etničke, vjerske i jezičke pripadnosti, odnosno porijekla djeteta; i drugih okolnosti i stanja koja mogu da utiču na dobrobit djeteta. Izmjene zakona su omogućile djetetu sa navršениh 10 godina, da zatraži od

⁹ Ukaz o potvrđivanju Zakona o potvrđivanju Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici, Broj: 01-458/2 od 07.03.2013. godine, dostupan na sledećem linku:

<https://sudovi.me/podaci/vrhs/dokumenta/6638.pdf>

¹⁰ "Službeni list Crne Gore", br. 46/10.

¹¹ "Službeni list Republike Crne Gore", br. 64/11.

¹² "Službeni list Republike Crne Gore", br. 27/13, 1/15, 42/15, 47/15 i 56/16.

¹³ "Službeni list Republike Crne Gore", br.44/2017.

¹⁴ "Službeni list Republike Crne Gore", br. 020/15 od 24.04.2015

¹⁵ "Službeni list Republike Crne Gore", br. 35/2015.

¹⁶ "Službeni list Republike Crne Gore", br. 001/07 od 09.01.2007, Službeni list Crne Gore", br. 053/16 od 11.08.2016.

¹⁷ Član 5b Porodičnog zakona Crne Gore

suda da mu postavi privremenog zastupnika zbog postojanja suprotnih interesa između njega i njegovog zakonskog zastupnika¹⁸. Pomenutim izmjenama i dopunama Porodičnog zakona iz 2016.godine, definisana su dva nova instituta „Lice za podršku djetetu postupcima u vezi sa porodično-pravnim odnosima”, koje pruža pomoć i podršku djetetu koje učestvuje u sudskom postupku u vezi sa porodično-pravnim odnosima i „privremeni zastupnik iz reda advokata koji je prošao obuku za zastupanje djece u porodično pravnim odnosima” u sporovima za zaštitu prava djeteta, ako sud ocijeni da dijete kao stranka nije pravno zastupano na odgovarajući način.

Za oblast zaštite djece i nenasilnog roditelja (najčešće majke) od porodičnog/partnerskog nasilja posebno su važne odredbe Porodičnog zakona koje propisuju prava djeteta i odnose roditelja i djece. Zakon prepoznaje nasilje u porodici kao jedan od razloga zbog kojih sud može donijeti odluku o odvajanju djeteta od roditelja¹⁹ ili o ograničavanju prava djeteta da održava lične odnose sa roditeljem sa kojim ne živi²⁰. Ovaj zakon takođe propisuje obavezu suda da, prilikom donošenja odluke o vršenju roditeljskog prava i načinu održavanja ličnih odnosa sa drugim roditeljem, vodi računa o tome da ostvarivanje roditeljskog prava i održavanje ličnih odnosa djeteta sa drugim roditeljem ne ugrožava bezbjednost djeteta ili žrtve²¹.

Kada sud donese odluku o zajedničkom ili samostalnom vršenju roditeljskog prava, a dijete se ne nalazi kod roditelja koji treba da vrši roditeljsko pravo, sud će narediti da se dijete odmah preda roditelju koji treba da vrši roditeljsko pravo²².

Porodični zakon propisuje i obavezu organa starateljstva da preduzima mjere za zaštitu prava i dobrobiti djeteta, među kojima su nadzor nad vršenjem roditeljskog prava²³, ali i pokretanje postupka za ograničenje i lišenje roditeljskog prava. Postupak za lišenje roditeljskog prava je organ starateljstva dužan da pokrene po službenoj dužnosti, kada na bilo koji način sazna da postoji opasnost zloupotrebe roditeljskog prava ili opasnost grubog zanemarivanja roditeljskih dužnosti²⁴. Zloupotreba prava postoji naročito ako „roditelj fizički, seksualno ili emocionalno zlostavlja dijete; izrabljuje dijete prisiljavajući ga na pretjerani rad, ili na rad koji ugrožava moral, zdravlje ili obrazovanje djeteta, odnosno na rad koji je zabranjen zakonom; podstiče dijete na vršenje krivičnih djela; razvija loše navike i sklonosti i sl.”²⁵. Kao grubo zanemarivanje dužnosti zakon, između ostalog, prepoznaje i situaciju kada roditelj sprječava održavanje ličnih odnosa djeteta i roditelja sa kojim dijete ne živi²⁶, što je česta karakteristika ponašanja nasilnika, pa je ova nadležnost organa starateljstva/centara za socijalni rad od izuzetne važnosti za zaštitu žrtve i djeteta od daljeg nasilja.

Strateški pristup problemu nasilja u porodici Vlada Crne Gore je započela izradom i primjenom *Strategije zaštite od nasilja u porodici (2011-2015)*²⁷, usvajanjem *Protokola o*

¹⁸Član 356 Porodičnog zakona

¹⁹Član 62 Porodičnog zakona

²⁰Član 63 Porodičnog zakona

²¹Član 363 Porodičnog zakona

²² Ibid

²³Član 82 Porodičnog zakona

²⁴Član 89 Porodičnog zakona

²⁵Član 87 Porodičnog zakona

²⁶ Ibid

²⁷ Strategija zaštite od nasilja u porodici 2011- 2015, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Podgorica, jun 2011. godine, dostupna na: <http://www.minradiss.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=93287&rType=2&file=Strategija%20zastite%20od%20nasilja%20u%20porodici.pdf>

postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici 2011. godine²⁸ i njegovim dopunama i djelimičnim usaglašavanjem sa Istanbulskom konvencijom 2018. godine. Protokol detaljno propisuje korake u postupanju svih nadležnih institucija i licenciranih nevladinih organizacija u slučajevima nasilja u porodici i nasilja nad ženama, uz posebne smjernice koje se odnose na slučajeve u kojima su djeca žrtve ili svjedoci nasilja u porodici.

Proces unapređenja politika u ovoj oblasti nastavljen je usvajanjem *Strategije zaštite od nasilja u porodici (2016-2020)*²⁹, u decembru 2015. godine. Ovaj strateški dokument definiše opštu politiku zemlje u odnosu na zaštitu od nasilja u porodici u skladu sa *Zakonom o zaštiti od nasilja u porodici* i standardima *Istanbulske konvencije*.

Pored toga, usvojena je *Strategija razvoja sistema socijalne i dječje zaštite*³⁰, kao i *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2016-2020*, koja u poglavlju br. 6 predviđa čitav niz mjera za suzbijanje i zaštitu od nasilja u porodici³¹. Urađen je i predlog *Strategije za ostvarivanje prava djeteta 2019–2023*³², koja se bavi unapređenjem uslova za realizaciju prava djeteta u svim oblastima obuhvaćenim Konvencijom Ujedinjenih nacija (UN) o pravima djeteta i njenim fakultativnim protokolima.

Nacionalni plan akcije za djecu (2013–2017), strateški je dokument Vlade Crne Gore u kome se definiše opšta politika zemlje prema djeci, za navedeni period. Ovaj dokument je zasnovan na *Milenijumskoj deklaraciji i milenijumskim razvojnim ciljevima (2000)*, *Konvenciji o pravima djeteta* i njena tri fakultativna protokola, *Deklaraciji Svijet po mjeri djeteta (2002)*, dokumentima *Kvalitetno obrazovanje za sve (2002–2015)*, *Zdravlje za sve u 21. vijeku (1998)*, *Zdravlje 21 (1999)*, *Akcionom planu za životnu sredinu i zdravlje djece u Evropi (2004)*, *Evropskoj konvenciji o ostvarivanju dječjih prava (2010)*, kao i na *Preporukama Komiteta UN za prava djeteta Crnoj Gori (2010)*.

U cilju praćenja *Nacionalnog plana akcije za djecu* i koordinacije sprovođenja *Konvencije o pravima djeteta* i opcionih protokola, Ministarstvo rada i socijalnog staranja je 2013. godine donijelo akt o osnivanju *Savjeta za prava djeteta*³³. Ovom odlukom su proširene nadležnosti Savjeta, sa ciljem zaštite i unapređenja prava djeteta u oblasti socijalne i dječje zaštite, zdravstvene zaštite, vaspitanja i obrazovanja i drugim oblastima od značaja za zaštitu prava i interesa djeteta. Osim toga, Savjet prati primjenu propisa koji se odnose na zaštitu prava djeteta, prati izvršavanje obaveza Crne Gore koje proizlaze iz *Konvencije o pravima djeteta* i drugih međunarodnih dokumenata koji se odnose na zaštitu prava djeteta, inicira donošenje propisa za unapređenje i zaštitu prava djeteta, unapređuje saradnju sa lokalnom samoupravom i nevladinim organizacijama u procesu implementacije i zaštite prava djeteta, upoznaje javnost o pravima djeteta i obavještava o stanju prava djeteta. Članovi Savjeta su predstavnici resornih

²⁸ Protokol je dostupan na web stranici Ministarstva rada i socijalnog staranja: <http://www.mrs.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=173020&rType=2>

²⁹ *Strategija zaštite od nasilja u porodici* sa Akcionim planom 2016-2020, djecembar 2015. dostupna na: <http://www.minradiss.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=223388&rType=2&file=Strategija%20zastite%20od%20nasilja%20u%20porodici%202016-2020.docx>

³⁰ *Strategija razvoja sistema socijalne i dječje zaštite 2018 – 2022*. dostupna na: <http://www.mrs.gov.me/biblioteka/strategije>

³¹ *Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2016-2020*, Ministratsvo za ljudska i manjinska prava, mart 2016.

<http://www.minmanj.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=234110&rType=2&file=Strategija%20za%20socijalnu%20inkluziju%20Roma%20i%20Egip%C4%87ana%202016-2020%20i%20AP%20za%20202016.pdf>

³² *Strategija za ostvarivanje prava djeteta 2019.-2023.*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, maj 2019. dostupan na: <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=363196&rType=2>

³³ Nakon Odluke Vlade Crne Gore o prestanku rada Savjeta za prava djeteta („Sl. List CG“, br.25/2013) i njegovom ponovnom formiranju od strane Ministarstva rada i socijalnog staranja.

ministarstava, tri predstavnika civilnog sektora i predstavnik djeteta, čime je obezbijedena participacija djece u pripremi i realizaciji javnih politika koje se tiču njihovog društvenog položaja. U cilju pružanja podrške Savjetu, Ministarstvo rada i socijalnog staranja je formiralo radnu grupu za praćenje i pripremu izvještaja o implementaciji *Nacionalnog plana akcije za djecu*, koja, između ostalog, predlaže teme koje će biti na dnevnom redu sjednica Savjeta. U novembru 2014. godine, saradnjom Ministarstva rada i socijalnog staranja i UNICEF-a, uspostavljen je program „Porodični saradnici“, koji se sprovodi u 6 opština i omogućava podršku porodicama sa djecom koje su, prema procjeni centara za socijalni rad, izložene riziku.

Ključni dokument za zaštitu djece od nasilja predstavlja *Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja* za period 2017.–2021³⁴. Ona se primjenjuje na svu djecu uzrasta 0–18 godina, bez obzira na rod, državljanstvo, nivo funkcionalnih sposobnosti ili seksualnu orijentaciju. U izradi Strategije učestvovala je međuresorna radna grupa³⁵, a koordinatori implementacije strategije smjenjuju se po principu rotacije³⁶, kako bi svako ministarstvo prepoznalo svoju odgovornost i ulogu u zaštiti djece od nasilja. Specifični ciljevi Strategije odnose se na unapređenje zakonodavstva i sprovođenje politika koje djecu štite od svih oblika nasilja; unapređenje institucionalnog okvira za profesionalnu, kvalitetnu i efikasniju brigu i zaštitu djeteta; osnaživanje pravosudnog sistema za zaštitu djece od nasilja i za rad u najboljem interesu djeteta; pokretanje promjena u društvenim normama koje prihvataju, opraštaju ili ignorišu nasilje; razvijanje životnih vještina i otpornosti kod djece, kako bi se spriječilo nasilje i njegove posljedice; kreiranje sistema za monitoring, evaluaciju i istraživanje.

Prema posljednjem izvještaju o primjeni ove strategije³⁷, broj prijava djece žrtava nasilja centrima za socijalni rad između 2016 i 2017. godine *povećan je za 20%*; u istom periodu, broj prijava za zanemarivanje djece centrima za socijalni rad *povećan je za 39%*; Ministarstvo zdravlja pristupilo je jačanju patronažne službe i izradi internog protokola o postupanju zdravstvenih ustanova u prevenciji i reagovanju na nasilje nad djecom; Ministarstvo unutrašnjih poslova donijelo je *Smjernice za postupanje nadležnih insitucija u slučajevima prepoznavanja i procesuiranja dječijih brakova i vanbračnih zajednica*; NVO „Udruženje Roditelji“ pokrenulo je prvu nacionalnu anonimnu i besplatnu *SOS Roditeljsku liniju*; Pokrenuta je kampanja „Zaustavimo nasilje“ (u februaru 2017. godine uz podršku UNICEF-a i Telenor Fondacije); održane su obuke za stručne radnike, mnoge od njih u saradnji sa NVO sektorom, ili uz podršku UNICEF-a i finansijsku podršku EU; urađene su procedure za zaštitu djece za nekoliko ustanova gdje djeca borave. Tako su usvojene procedure za zaštitu djece u Dječijem domu „Mladost“ u Bijeloj, zatim su slične procedure usvojene od strane dnevnih i resursnih centara za djecu sa smetnjama u razvoju.

U cilju informisanja djece i njihovih roditelja/staratelja o pravima djece i dostupnih usluga podrške u okviru pravosudnog sistema, Ministarstvo pravde je uz ekspertsku podršku predstavništva UNICEF-a za Crnu Goru razvilo materijale, koji će na na djeci razumljiv način

34

<http://www.minradiss.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=274449&rType=2&file=Strategija%20za%20prevenciju%20i%20za%20C5%A1titu%20djecu%20od%20nasilja%20sa%20AP%202017-2021-%20April%202017.docx>

³⁵ U čijem sastavu su bili predstavnici Ministarstva rada i socijalnog staranja, Ministarstva prosvjete, Ministarstva zdravlja, Ministarstva pravde, Ministarstva kulture, Ministarstva unutrašnjih poslova, Kancelarije za borbu protiv trgovine ljudima i predstavnica NVO Centar za ženska prava, kao predstavnica nevladinog sektora u Radnoj grupi.

³⁶ I to: MRSS za 2017. godinu, Ministarstvo prosvjete za 2018. godinu, Ministarstvo zdravlja za 2019. godinu, Ministarstvo unutrašnjih poslova za 2020. godinu.

³⁷ Izvještaj o sprovođenju strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja sa akcionim planom 2017-2021. za 2017. godinu, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, 28.09.2018. <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=346929&rType=2>

približiti kako njima tako i njihovim roditeljima/starateljima širok korpus prava djece³⁸. Materijali su objavljeni i dostupni su na sajtu Ministarstva pravde. Navedeni materijali će pomoći djeci i njihovim roditeljima/starateljima da se informišu o pravima koja pripadaju djeci u okviru sudskog postupka i dostupnim uslugama podrške. To uključuje definisanje prava djece po međunarodnom i domaćem zakonodavstvu, bolje razumijevanje najboljeg interesa djeteta, informacije o nadležnim institucijama koje se bave djecom i njihovom zaštitom, način na koji ove institucije mogu da pomognu ukoliko dođe do povreda prava djeteta, kao i način na koji se institucije mogu kontaktirati. Materijali takodje pružaju informacije o načinu na koji se može pokrenuti sudski postupak ukoliko dodje do povrede prava djeteta, kako pred domaćim sudskim instancama tako i pred međunarodnim sudovima. Materijali su objavljeni na crnogorskom, albanskom i romskom jeziku.

Prema izvještaju koji je usvojila Vlada i koji se odnosio na 2017, a objavljen je 2018. godine, nijesu realizovane četiri planirane aktivnosti i to: u Ministarstvu rada i socijalnog staranja nije formirana Direkcija za zaštitu djece; aktivnosti koje se odnose na planirane obuke medija o pravima djeteta, kao i pružanje informacija putem medija o nasilju nad djecom; nije urađena analiza zakonskog okvira o nasilju nad djecom u Crnoj Gori, koja treba da identifikuje potrebne izmjene u zakonima ili potrebu donošenja novih zakonskih rješenja koja bi regulisala ovu problematiku.

Kada je u pitanju primjena međunarodnih standarda za zaštitu djece od nasilja, relevantna su zaključna zapažanja UN Komiteta za prava djeteta i Komiteta za zabranu diskriminacije žena (CEDAW), kao i posljednji izvještaj ekspertskeg tijela GREVIO o sprovođenju *Istanbulske konvencije* u Crnoj Gori.

Naime, UN Komitet za prava djeteta, nakon razmatranja kombinovanog drugog i trećeg periodičnog izvještaja Crne Gore, kao i izvještaja institucije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, NVO sektora i UNICEF-a, u svojim zaključnim razmatranjima iz juna 2018. godine³⁹ *izražava zabrinutost* zbog visoke rasprostranjenosti i tolerancije nasilja nad djecom i vrlo niskog nivoa izvještavanja nadležnim organima; opšteg nedostatka razumijevanja o tome šta predstavlja nasilje nad djecom i ograničenu sposobnost profesionalaca da identifikuju i adresiraju slučajeve; niske stope istrage i krivičnog gonjenja, ublaženih sankcija i rizika od ponovne viktimizacije u pravosudnom sistemu. Preporučuje se da Crna Gora izvrši alokaciju adekvatnih ljudskih, tehničkih i finansijskih resursa zamjeniku Zaštitnika za prava djece i Odjeljenju za prava djece, da im se omogući da efikasno primaju i istražuju žalbe o nasilju nad djecom i da implementiraju dugoročne programe za rješavanje osnovnih uzroka; da se snažno i bez odlaganja istraže i krivično gone slučajeve nasilja i zlostavljanja djece, uključujući nasilje u porodici i kazne osuđena lica sankcijama koje su srazmjerne težini krivičnog djela; da se obezbijede djelotvorni pravni lijekovi i neophodna podrška, posebno kadrovska podrška kada je to neophodno, djeci žrtvama i njihovim porodicama, uključujući pomoć za oporavak i socijalnu reintegraciju; da se razvije kampanja za podizanje svijesti javnosti kako bi se osporili preovladavajući stavovi, uključujući stigmatu, u odnosu na nasilje nad djecom i približavanje nultoj toleranciji.

I UN Komitet za zabranu diskriminacije žena (CEDAW), u svojim zaključnim razmatranjima iz jula 2017. godine⁴⁰ navodi niz razloga za zabrinutost, među kojima i to da rodno zasnovano nasilje nad ženama, uključujući rodno zasnovano ubistvo, ostaju preovlađujuća i društveno prihvatljiva u državi članici, posebno među zajednicama Roma,

³⁸ Realizacije mjere 3.7 Akcionog plana za sprovođenje Strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja (2017-2021).

³⁹ Izvještaj dostupan na sledećem linku: <http://www.ombudsman.co.me/img-publications/24/final-preporuke-komiteta2018.pdf>

⁴⁰ Izvještaj dostupan na: <http://www.mmp.gov.me/rubrike/CEDAW/177954/Zakljucna-zapazanja-o-drugom-periodicnom-izvjestaju-Crne-Gore-prema-Komitetu-za-eliminaciju-diskriminacije-zena.html>

Aškalija i Egipćana; diskriminatorne stavove i/ili pasivnost prema žrtvama od strane sudija, tužilaca, policije i drugih službenika za sprovođenje zakona koji često daju prioritet pomirenju nad krivičnim gonjenjem, radi očuvanja porodice i smatraju nasilje u porodici privatnim pitanjem; nedostatak sprovođenja zakonodavnog okvira za sprečavanje i kažnjavanje rodno zasnovanog nasilja nad ženama zbog slabe međusektorske saradnje, nedovoljnih ljudskih, tehničkih i finansijskih resursa, niske rodne osjetljivosti u pravničkoj profesiji, veoma mali broj izdatih naloga za zaštitu i nakon više puta prijavljenih slučajeva nasilja i rastuće pribjegavanje podizanju dvostrukih optužbi za oba supružnika u slučajevima nasilja u porodici; blaže osude za počiniocce rodno zasnovanog nasilja nad ženama, uprkos nedavnoj odluci Sudskog savjeta da se sprovede strože osude, itd.

Komiteta sa zabrinutošću napominje da sudije rijetko uzimaju u obzir rodno zasnovano nasilje nad majkom u porodičnoj sferi prilikom odlučivanja o predmetima starateljstva nad djecom, „uprkos nedavnim izmjenama i dopunama člana 363 Porodičnog zakona koji propisuju da će se uzeti u obzir sigurnost djeteta i žrtve u takvim slučajevima“. Komitet također konstatuje nedostatak razmjene informacija između prekršajnog suda i sudija koji se bave slučajevima porodičnog prava u prvostepenim sudovima, što rezultira time da sudije nisu svjesne postojanja mjera zaštite i navodi nekoliko slučajeva kada su sudije „navodno izrazile zabrinutost da žena može izmišljati navode o nasilju u porodici kako bi uticala na odluke o starateljstvu nad djecom i prava na posjetu, kao i povećanje klevetničkih stavova u društvu koji podrivaju kredibilitet žena žrtava rodno zasnovanog nasilja tako što ih opisuju kao manipulativne i nepoštene“.

S tim u vezi, Komitet preporučuje da Crna Gora: „obezbjedi da pravosuđe dobije adekvatnu obaveznu obuku u pogledu zahtjeva za uzimanje u obzir rodno zasnovanog nasilja u slučajevima starateljstva nad djecom, da bi dalo prioritet gonjenju krivičnog djela nad pomirenjem porodice kako bi adekvatno kaznilo rodno zasnovano nasilje nad ženama i spriječilo njegovo ponavljanje; osigura da se stručnjaci za rodno zasnovano nasilje nad ženama sistematski saslušavaju u postupcima starateljstva nad djecom; preduzme potrebne mjere kako bi osiguralo sistematsku razmjenu informacija između nadležnih prekršajnih sudova i porodičnih sudova o postojećim ili prošlim mjerama zaštite u slučajevima iz porodičnog prava; podigne svijest kako bi se razbili seksistički stereotipi među pravosuđem i osigura da sudije koje izražavaju takva mišljenja dobiju odgovarajuće disciplinske sankcije i suzbije klevetu i govor mržnje protiv žena, uključujući i putem primjene zakonodavstva o kleveti, po potrebi“⁴¹.

I posljednji izvještaj ekspertske grupe GREVIO o sprovođenju *Istanbulske konvencije* u Crnoj Gori⁴², objavljen 15. oktobra 2018. godine, ukazuje na obavezu utvrđenu članom 26 Konvencije (*Zaštita i podrška za djecu svjedoke*) da se osigura da, kad god su djeca svjedoci porodičnog nasilja, silovanja, seksualnog uznemiravanja ili drugih oblika nasilja obuhvaćenih Konvencijom, službe koje pružaju usluge direktnim žrtvama također treba da budu spremne za rješavanje potreba i prava djece koja su bila prisutna. Naglašava poteškoće u tome kako nadležni organi procjenjuju nivo rizika za dijete koje je bilo svjedok nasilju od strane njegovog ili njenog oca. GREVIO navodi da „mnogi službenici za sprovođenje zakona i socijalni radnici u centrima za socijalni rad smatraju da su, u stvarnoj praksi, djeca koja svjedoče nasilju u porodici u manjoj opasnosti nego djeca koja neposredno dožive nasilje i često preporučuju kontakt s ocem“. Takođe ukazuje na nisku svijest sudija o štetnom uticaju koji svjedočenje nasilju od strane oca nad majkom ostavlja na dijete. Što se tiče savjetodavnih usluga za djecu svjedoke nasilja u porodici, GREVIO navodi da Centri za socijalni rad rijetko nude ili

⁴¹ Paragrafi 48- 49. Finalnih zaključaka CEDAW Komiteta za Crnu Goru (jul 2017)

⁴² (Osnovni) Izvještaj Grupe eksperata za borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (GREVIO) o procjeni zakonodavnih i drugih mjera kojima se primjenjuju odredbe Konvencije Savjeta Evrope o sprečavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija) u Crnoj Gori, (GREVIO/Inf(2018)5), objavljen 25. oktobra 2018. godine dostupan na: <http://www.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rId=338009&rType=2>

zahtijevaju savjetovanje za djecu, a ako je tako, samo za direktne žrtve, a navodi i da centri obično nemaju sposobnost pružanja takvih usluga, iako bi takva vrsta rada bila unutar njihove nadležnosti. Takođe primjećuje da specijalističkim službama nedostaju sredstva za pružanje podrške ženama žrtvama porodičnog nasilja i uključivanje djece u svoje savjetodavne službe.

GREVIO, dalje, apeluje na crnogorske vlasti da preduzmu mjere kako bi se osiguralo širenje svijesti o štetnim posljedicama svjedočenja nasilju u porodici na djecu i adekvatne resurse za psihosocijalno savjetovanje za ovu djecu. U svom komentaru na primjenu člana 31 Konvencije *Starateljstvo, pravo na posjetu i bezbjednost* GREVIO navodi da odluke o starateljstvu i pravu na posjetu u odnosu na porodicu sa istorijom zlostavljanja zahtijevaju pažljivo balansiranje različitih interesa i ukazuje na obavezu države da osigura da se slučajevi nasilja obuhvaćeni Konvencijom, naročito porodično nasilje, uzmu u obzir pri donošenju odluka o starateljstvu i pravu na posjetu, kako bi se osiguralo da ostvarivanje tih prava ne šteti pravima i bezbjednosti žrtve ili djece.

GREVIO konstatuje da u praksi, „sudije u porodičnim postupcima rijetko traže istragu o nasilju u porodici i izgleda da ne postoje postupci kojima bi se osigurala razmjena informacija unutar ustanova. Sudije nisu svjesne mjera zaštite (prošlih i sadašnjih) koje je izdao drugi sud. Informacije koje pružaju centri za socijalni rad često su ograničene na izvještaje koji prioritetno navode održavanje kontakta sa oba roditelja, a ne potpunu procjenu rizika, koji bi to mogao predstavljati po dijete“. Dalje primjećuje nizak stepen poznavanja štetnih posljedica svjedočenja djece nasilju u porodici među socijalnim radnicima i članovima pravosuđa u Crnoj Gori. GREVIO podsjeća da slučajevi nasilja jednog roditelja nad drugim imaju ozbiljan uticaj na djecu i da izlaganje takvom nasilju izaziva strah, uzrokuje traumu, negativno utiče na razvoj djece i prepoznaje se kao oblik psihološkog nasilja. GREVIO sa zabrinutošću konstatuje da, uprkos zakonskoj mogućnosti, sudije često ne nalažu nadgledane posjete kako bi osigurali bezbjednost djece i žena i da ljudska i finansijska sredstva centara za socijalni rad ne dopuštaju da se posjete organizuju pod nadzorom. Takođe je ukazao na nekoliko slučajeva djece koju su očevi odveli tokom nadzirane posjete u centrima za socijalni rad, što pokazuje nedostatke u načinu obavljanja prakse. Ističe se i da nepoštovanje sudskih odluka o posjetama može dovesti do dramatičnih posljedica za žene i njihovu djecu i mora se izbjeći.

GREVIO u svom izvještaju napominje da centri za socijalni rad imaju obavezu da nadziru ostvarivanje roditeljskih prava i odmah reaguju ukoliko se pojave zloupotrebe i/ili zanemarivanja i izražava zabrinutost zbog mnogih izvještaja o „negativnoj pristrasnosti koju su pokazali službenici centara za socijalni rad prema ženama žrtvama porodičnog nasilja kao majkama“ i zbog niskog stepena podrške ženama koje žele zaštititi sebe i svoju djecu od daljeg nasilja, dok prolaze kroz težak proces razvoda ili odvajanja od zlostavljača. GREVIO navodi da institucije ne razumiju rodnu prirodu i kompleksnu dinamiku moći koja oblikuje vezu u koju je uključeno zlostavljanje i da većina koraka koje preduzimaju centri za socijalni rad proizlazi iz brige za očuvanjem porodične zajednice.

GREVIO podsjeća na potrebu jačanja stručnog usavršavanja o rodnoj prirodi nasilja u porodici, njegovog uticaja na djecu kao neposredne žrtve i svjedoke, i „značaja osiguranja adekvatno nadgledanih posjeta u širokom rasponu slučajeva“. Takođe, snažno ohrabruje crnogorske vlasti da bolje iskoriste i profesionalizuju nadgledanu šemu posjeta djeci koja su svjedočila ili doživjela nasilje u porodici. Podsjećajući na značaj člana 31. Istanbulske konvencije (*Starateljstvo, pravo na posjete i bezbjednost*), GREVIO takođe snažno ohrabruje crnogorske vlasti da preduzmu korake kako bi osiguralo da se bezbjednost i potrebe djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici osiguraju u svim odlukama o starateljstvu nad djecom i posjetama, preporučuje da u tu svrhu „sve prijave porodičnim sudovima treba da uključe obavezno pitanje o tome da li je u odnosu bilo nasilja i da li je prijavljeno nadležnim institucijama ili centrima za socijalni rad“.

Niz preporuka upućenih pravosuđu predviđaju da „porodični sudovi u slučajevima gdje je prijavljeno nasilje, treba da zatraže objelodanjivanje planova procjene od rizika i bezbjednosti koje izrađuju policija i/ili centri za socijalni rad i da ih uzmu u obzir prilikom utvrđivanja bilo kakvih pitanja koja se odnose na osobu koja prijavljuje nasilje; da u toku krivičnog postupka i/ili u slučaju kada je izdata zaštitna mjera, porodični sudovi treba da zatraže mišljenje policije i tužilaštva, i obrazlože razloge za prihvatanje ili zanemarivanje tih mišljenja; dalje, ako je krivična istraga završena ili obustavljena, porodični sudovi moraju sprovesti sopstvenu istragu o tome je li bilo nasilja i kakav je učinak nasilje imalo na dijete; mjere zaštite moraju biti uvažene i u postupcima koji uključuju sastanke sa roditeljima i ukazuju na potrebu da se obezbijede odvojene čekaonice u sudovima, zbog neravnoteže moći između žrtve i počinioca i prevencije rizika od ponovne viktimizacije“. GREVIO zaključuje i da takve mjere „treba pratiti obezbjeđivanjem odgovarajuće obuke i razvijanjem profesionalnih smjernica usmjerenih ka podizanju svijesti među zainteresovanim stručnjacima o štetnom uticaju nasilja na djecu, uključujući i djecu svjedoke, i ka upoznavanju sa zahtjevima Istanbulske konvencije u vezi sa bavljenjem pitanjima starateljstva i prava na posjetu“⁴³.

⁴³ Paragrafi 163-168 izvještaja GREVIO za Crnu Goru

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Podaci iz analize sadržaja presuda o razvodima u kojima je postojalo nasilje u partnerskom odnosu roditelja koji imaju maloljetnu djecu treba da pruže uvid u karakteristike ispitivane pojave, odnosno procjene i odluke stručnjaka, kao i da omoguće mapiranje eventualnih problema u stručnoj praksi. Prikaz rezultata je organizovan kao predstavljanje ključnih nalaza kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja presuda.

Kvantitativni podaci su organizovani u dvije kategorije: a) podaci o opštim svojstvima analiziranih sudskih predmeta i b) podaci o karakteristikama nasilja u postupcima za razvod braka i povjeravanje maloljetne djece. *Kvalitativni podaci* su organizovani u odnosu na tri istraživačke teme: a) povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece, b) odnos između nasilja u partnerskoj relaciji i roditeljstva i c) saglasnost između procjena i mišljenja sa ishodima sudskih postupaka.

Opšta svojstva analiziranih sudskih predmeta

U ovom dijelu biće prikazani podaci o ključnim karakteristikama analiziranih presuda, koji prvenstveno zavise od zakonske norme kojom se regulišu ovlašćenja i postupanja stručnjaka u centru za socijalni rad i sudu. Iako kvantitativni podaci nisu u fokusu ove analize, korisna su dopuna kvalitativnim podacima. Imajući u vidu da bi se uzorak obuhvaćenih sudskih predmeta o razvodima mogao smatrati reprezentativnim, mogućnost zaključivanja na poduzorku predmeta u kojima je registrovano nasilje u partnerskom odnosu zavisi od veličine, ali i od prirode podataka deriviranih iz dokumenata. Za neke od analiziranih pojava neće biti moguće sa sigurnošću zaključiti da li su postojale, jer to zavisi od toga šta je od podataka zabilježeno u presudama.

Od 395 sudskih predmeta razvoda braka i povjeravanja djece u posmatranom periodu, samo u **29** presuda registrovano je postojanje nasilja između partnera, što čini **svoga 7,34% uzorka**. To svakako ne znači da u drugim predmetima nije bilo nasilja u intimnom partnerskom odnosu ili nasilja u porodici, već da se ono ne pominje u presudi, ni u tužbenom zahtjevu, ni u nalazu i mišljenju koji su pribavljeni iz centra za socijalni rad, niti u drugim priloženim dokazima. U odnosu na mjesnu nadležnost suda, samo pet od 11 sudova je imalo više od jednog slučaja razvoda u kojem je registrovano nasilje u partnerskom odnosu. To su sudovi u: Nikšiću, Podgorici, Baru, Bijelom Polju i Cetinju.

Svih 29 parnica za razvod braka i/ili povjeravanje djece, u kojima se pominje nasilje u porodici, inicirano je tužbom, a 27,6% ovih postupaka okončano je sporazumom između partnera. Tri četvrtine ovih postupaka (75,9%) vođeno je zbog razvoda i povjeravanja djece, ostali zbog povjeravanja djece i izdržavanja i jedan za izmjene odluka o povjeravanju djece. Žene su u pretežnoj većini (82,8%) podnosile tužbe za razvod braka i/ili povjeravanje djece, dok su muškarci bili podnosioci tužbi samo u tri postupka. U gotovo polovini ovih predmeta (48,2%) nije moguće zaključiti da li je sproveden postupak mirenja, dok je u manjem broju on sproveden (13,8%).

U 29 postupaka za razvod i povjeravanje djece u kojima je registrovano nasilje, partneri su imali sedamdeset petoro djece, najčešće dvoje i troje (po osam parova), ali nije mali broj parova sa četvoro djece (šest). Za polovinu uzorka (50,7%) nije bilo informacija o uzrastu djece (zbog anonimizacije podataka), mada je iz spisa jasno da se radi o maloljetnoj djeci, a 16% su bila punoljetna djeca. Najčešći uzrast djece bio je između 5 i 10 godina i između 11 i 15 godina

(u obje grupe po 9,3%). U odnosu na pol, četrdesetoro djece je bilo ženskog, a trideset jedno muškog pola.

Karakteristike nasilja u postupcima za razvod braka i povjeravanje maloljetne djece

Kao što je već navedeno, od 29 presuda u 96,6% registrovano je nasilje prije razvoda partnera, odnosno samo u jednom slučaju (postupak za izmjenu odluke o povjeravanju djece) nema eksplicitno navedenog podatka o tome. Međutim, u pretežnoj većini predmeta (82,8%) nema podataka o tome da li se nasilje nastavilo tokom procesa razvoda. Samo u četiri slučaja zabilježeni su podaci o tome da se nasilje nastavlja, a samo u jednom je eksplicitno navedeno da se nasilje nije nastavilo tokom sudskih procesa. Slično, u većini predmeta (93,1%) nema podatka ni o tome da li se nasilje intenziviralo tokom postupka, samo u jednom se navodi da jeste i u jednom da nije.

Prema onome što je zabilježeno u presudama, u svakom drugom slučaju (51,7%) bilo je fizičkog nasilja, za dva se navodi da ga nije bilo, a u ostalim nema podatka (41,4%). Učestalo je i prisustvo ekonomskog nasilja, u skoro svakom drugom slučaju (44,8%), a za više od polovine predmeta ovaj podatak se ne navodi (55,2%). Samo u jednom slučaju je registrovano postojanje seksualnog nasilja, a u jednom da ga nije bilo, dok za sve ostale nedostaje navod o ovoj vrsti nasilja (93,1%). Očekivano, najučestalije je bilo prisutno psihičko nasilje (86,2%), dok u četiri slučaja ovaj podatak nije naveden.

U analiziranim sudskim predmetima u većini nedostaju podaci o specifičnim oblicima nasilja. Pojedinačno, navedeno je postojanje ucjenjivanja, u četiri slučaja, a izolacija i ljubomorno optuživanje u po jednom slučaju. U jednom slučaju prećeno je samoubistvom, u jednom ubistvom i samoubistvom, a nisu navođene pojave ostalih opasnih radnji ili prijetnji istim (poput davljenja, posjedovanje oružja, prijetnji povrjeđivanjem, otmicom djece). U svakom petom slučaju (20,7%) pominje se problem konzumiranja alkohola i/ili narkotika, a u svakom trećem (34,5%) prisutno je omalovažavanje i vrijeđanje, dok u ostalim predmetima ovi podaci nedostaju.

Dok su trajali sudski postupci, žene su živjele sa partnerima u zajedničkom domu u dva slučaja, a u dva su bile smještene u Sigurnu žensku kuću. U pretežnom broju žrtve su ostajale u vlastitom stanu ili iznajmljivale prostor za život (41,4%), a jedan broj njih (17,2%) je boravio kod svojih roditelja.

U gotovo svakom drugom slučaju (48,3%) nema podataka o tome da li su djeca prisustvovala nasilju između roditelja, u sličnom procentu (44,8%) ovaj podatak je potvrđan. U dva slučaja se eksplicitno navodi da djeca nisu bila svjedoci nasilja. Svako treće dijete (37,9%) je bilo žrtva nekog oblika nasilja, za svako četvrto se tvrdi da nije, a za svako treće nema podatka o ovom pitanju. Najčešće nema zabilježenih podataka da li je dijete korišćeno protiv roditelja-žrtve (72,4%), dok se u četiri slučaja navodi da jeste i u još četiri da to nije rađeno.

Kada je riječ o učiniocu nasilja, u svakom drugom predmetu nedostaje podatak o tome kako on sagledava vlastitu odgovornost, dok u svakom trećem slučaju (34,5%) on ne negira učinjena djela. Takođe, najčešće nema podataka (44,8%) ili u svakom četvrtom predmetu (24,1%) učinilac nasilja optužuje žrtvu da je odgovorna za njegova djela. U tri predmeta (10,3%) je registrovana pojava da se učinilac nasilja žali centru za socijalni rad na roditeljstvo majke. Učinioci nasilja predlažu sporazum u četiri predmeta (13,8%), dok je razvod okončan sporazumom u duplo većem broju predmeta (27,6%).

Povjeravanje djece i modeli održavanja odnosa djece i roditelja kojem nijesu povjerena

U posmatranih 29 parnica, žene, odnosno majke, predložile su u 86,2% tužbi da im djeca budu povjerena na staranje, što uglavnom odgovara broju tužbenih zahtjeva koje su žene podnijele. Predlog centra za socijalni rad o povjeravanju djece se razlikovao od tužbenih predloga, tako što u četvrtini postupaka *nije* predloženo kojem roditelju bi trebalo povjeriti dijete, u svakom desetom postupku centar se opredijelio za *zajedničko* roditeljstvo. Kada su u postupcima bila nadležna dva centra za socijalni rad njihovi predlozi su se *razlikovali* (jedan je bio mišljenja da se djeca povjere majci, a drugi da je odgovarajuće zajedničko roditeljstvo). U dva slučaja bili su angažovani vještaci. U jednom slučaju njihov je predlog bio da djeca budu *razdvojena*, odnosno povjerena i ocu i majci (što je odgovaralo aktuelnom činjeničnom stanju). U drugom slučaju vještaci su predložili model održavanja viđanja djece i oca u kontrolisanim uslovima (konkretizovano u trajanju, uz predloženu mogućnost proširenja, uslovljenu promjenom stanja i ponašanja oca).

Sudske odluke o povjeravanju djece, u brojčanom smislu identične su sa predlozima u tužbama, odnosno u 25 od 29 predmeta (86,2%) djeca su povjerena majkama, u tri predmeta očevima (10,3%), a u jednom je donijeta odluka o zajedničkom roditeljstvu. U presudama, u najvećem procentu (72,4%) nema podataka o tome kako su se djeca izjašnjavala u vezi sa pitanjima o aranžiranju života i odnosa nakon razvoda/razdvajanja roditelja. Samo je u jednom predmetu vidljivo da je podnijeta žalba na sudsku odluku o povjeravanju djece (u svim ostalim tog podatka nema).

Kada je riječ o predlozima modela održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem kojem nisu povjerena, u tužbama najčešće *nije bilo* predloga (58,6%). U svakom trećem slučaju (34,5%) predlagan je tzv. „standardni“⁴⁴ model, a samo u dvije tužbe je predložen tzv. „slobodni“⁴⁵ model viđanja djece sa roditeljem kojem dijete nije povjereno. U dva slučaja su predloženi kontrolisani uslovi, a nije bilo predloga da se lični odnos djece i roditelja (privremeno) prekine. I u vezi sa ovim pitanjem, centri za socijalni rad se nisu direktno izjašnjavali o predlozima za model održavanja odnosa djece sa roditeljem kojem *nisu* povjerena u skoro polovini predmeta (48,3%). Kada jesu, predlagali su „standardne“ modele (37,9%) i samo u jednom slučaju viđanje djece sa roditeljem u kontrolisanim uslovima. Kada su u predmetima bila nadležna dva centra za socijalni rad, njihov predlog je bio „standardni“ model (u dva postupka), a u jednom postupku se nisu izjašnjavali o modelu. Kada su angažovani vještaci, predloženo je održavanje ličnih odnosa djece i roditelja po „standardnom“ modelu, u jednom, i u kontrolisanim uslovima, u drugom slučaju.

U dvije trećine presuda (62,1%) sud je odlučio da je odgovarajući „standardni“ model održavanja odnosa između djece i roditelja kojem nisu povjerena. Sud se u svakom četvrtom postupku (24,1%) opredijelio za tzv. „slobodni“ model, dosta češće nego što je on predlagan tužbom ili od strane centra za socijalni rad. U dva slučaja je odlučeno o kontaktu u kontrolisanim uslovima, a u dva slučaja je odluka ostala *bez* predloga modela. U najvećem broju postupaka (86,2%) *nisu* donošena rješenja o privremenom modelu održavanja odnosa djece sa roditeljem sa kojim ne žive dok traje postupak povjeravanja, odnosno takva je odluka donijeta samo u jednom postupku. Kao što je navedeno kod podataka o povjeravanju, djeca se u najvećem broju predmeta (79,3%) *nisu* izjašnjavala o modelu, a samo u jednom postupku dijete je izjavilo da ne želi kontakt sa ocem.

Kada se radi o načinu preuzimanja djece prilikom viđanja sa roditeljem kojem nisu povjerena, on *nije* predložen u najvećem broju tužbi (86,2%). U dva slučaja predloženo je da dijete samostalno prelazi kod drugog roditelja, a u dva postupka je predložen direktni kontakt

⁴⁴ U „standardnom“ (standardizovanom) modelu predložena je dinamika susreta djece i roditelja kojem nisu povjerena tako što su određeni konkretni dani, vikendi, praznici, broj dana školskog raspusta, kao i broj sati koje djeca provode sa drugim roditeljem.

⁴⁵ U „slobodnom“ modelu nije predložena konkretna dinamika održavanja odnosa između djece i roditelja kojem nisu povjerena, već se to „prepušta“ okolnostima ili mogućnostima i željama, najčešće djece.

između roditelja prilikom preuzimanja djeteta. Centar za socijalni rad je samo u dva postupka predložio direktan kontakt između roditelja prilikom preuzimanja djece, a u ostalim presudama nije naveden ovaj podatak. Sud je odlučio da se djeca preuzimaju direktnim kontaktom između roditelja u četiri slučaja, da dijete nije potrebno pratiti u dva slučaja, a u svim ostalim (79,3%) ovaj odnos *nije* definisan.

Efikasnost sudskih postupaka

Sudski postupci u parnicama za razvod braka i/ili povjeravanje djece, u kojima je bilo nasilja između partnera, najčešće su trajali do šest mjeseci (48,2%), odnosno do godinu dana (27,6%). Tri postupka su trajala do dvije godine, jedan duže od dvije godine, a za tri nema podataka. U pretežnom broju predmeta (86,2%) nije bilo predloga za promjenu tužbenog zahtjeva, odnosno u dva predmeta je podniet takav predlog, a za dva predmeta nema podataka.

Nema podataka o tome da li su postojale zaštitne mjere u prekršaju prije i u toku razvoda, odnosno samo u jednom postupku je navedeno da takvih mjera nije bilo tokom razvoda. Samo u jednom slučaju prije razvoda su postojale mjere bezbjednosti u krivičnom postupku, a u svim drugim slučajevima nema podataka o tome da li su one postojale prije ili tokom razvoda. Samo u jednom postupku je navedeno da nisu postojale mjere nadzora u krivičnom postupku prije i tokom razvoda, za sve druge slučajeve ovaj podatak nije eksplicitno naveden.

Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece

Prvo istraživačko pitanje u tematskoj analizi sadržaja presuda bilo je da li je nasilje nad ženom povezano sa zlostavljanjem djece, a ako jeste, o kakvom nasilju je riječ, ko je sve žrtva, kako je procjenjivana bezbjednost žene-majke i djece, da li je predlagan plan mjera zaštite za ženu-majku i za djecu.

Nasilje nad ženama i djecom

U pregledanim presudama bračni/partnerski odnosi su najčešće označavani kao „ozbiljno i trajno poremećeni“, sa različitim varijacijama o tome u kom periodu je to počelo, koliko dugo se dešavalo, koje „elemente“ je sadržavalo i da li se tokom vremena produbljivalo. Česta je formulacija da su „bračni odnosi u početku bili skladni, ali su se vremenom pogoršali“, da su se „bitno i trajno promijenili“ ili „ozbiljno i trajno pogoršali“, da su „razmirice i svađe dovele do težih sukoba“. Često se navodi da je to počelo nakon rođenja djeteta ili u posljednjih nekoliko godina, odnosno da „traje već nekoliko godina“ ili „duži niz godina“. U nekim presudama su „poremećeni odnosi“ tumačeni kao posljedica činjenice „da se njihove ličnosti i karakteri ne slažu po pitanju osnovnih stvari i da se veoma razlikuju u mišljenjima i stavovima“.

U konkretnim opisima „poremećenih odnosa“ navode se česta pijanstva, vrijeđanja, nebriga o djeci i porodici. Žene su trpjele psihičko nasilje, koje je rijetko prijavljivano policiji. Tuženi je okrivljavao, psovao, istjerivao ženu iz kuće, tako što „zahtijeva da tužilja napusti kuću i da mu ostavi i preda sina“. Žena je sprječavana da napusti kuću, odnosno „zatvarana u kuću, tako da nije mogla da izađe“, ili je u više navrata namjeravala da napusti kuću, a to nije uradila „zbog straha od supruga“. Dvije žene su nakon napuštanja doma bile smještene u Sigurnu žensku kuću.

„Poremećeni odnosi“, međutim, predstavljaju i različite forme nasilja. „Tuženi je pokazivao nasilje u porodici, čak je jednom i priveden od strane policije“, postojala su „česta

fizička maltretiranja“, „nedolično i nasilno ponašanje“, zbog čega su pokretani krivični postupci, ili je tuženi već krivično odgovarao. Navođeno je da je tužilja duži niz godina trpjela psihičko, fizičko i ekonomsko nasilje supruge, a u jednoj presudi pominje se i seksualno nasilje. U jednom slučaju opisuju se posljedice fizičkog nasilja, odnosno da je tuženi „upotrijebivši čekić nanio povrede glave i slomio joj nogu u predjelu potkoljenice“ (zbog čega je protiv njega podnesena krivična prijava), a u drugom predmetu da se žena „obraćala hitnoj medicinskoj pomoći zbog povreda koje joj je nanio vanbračni suprug“.

U odnosu između partnera registrovane su i različite forme ekonomskog nasilja, „platu joj nije davao, već je živjela od bakšiša, tako da nikad nije imala na uvid novac, niti zna koliko on zarađuje“. Kada su se partneri razdvajali, otac nije doprinio izdržavanju djece ili je zloupotrebjavao zajedničku ili imovinu djece.

U odnosima između partnera bila su prisutna ljubomorna optuživanja, suprug je „tukao i psihički zlostavljao, ali to je učinio zato što je zaključio da ga je tužena varala sa trećim licem“. Registrovane su i prijetnje učinioca samoubistvom, uz navod da je to način da „natjera suprugu i djecu da mu se vrate“, a u jednom slučaju prijećeno je ubistvom supruge i samoubistvom.

Žene su dobijale prijetnje u vezi sa djecom, poput „luda si i paćenik, uzeću ti dijete, jer imam veze u policiji“, ili je suprug predlagao da se djeca „dodijele njemu, pošto je tužena nezaposlena i strani državljanin“. Neke su isticale da ih je „strah da žive sa tuženim i da ih je strah za svoju djecu“. Prijetnja nasiljem je postojala u trenutku kada su žene napuštale zajednicu, „da će, ukoliko mu se ne vrati, uzeti djecu, protivno njenoj i njihovoj volji, iz vrtića i škole koje pohađaju i zadržati ih kod sebe“. U nekim situacijama žene navode da je otac nasilno zadržao jedno dijete, dok je ona napuštala zajednicu sa ostalom maloljetnom djecom. S druge strane, u nekim situacijama otac „ne želi da viđa djecu, niti djeca žele da idu kod njega, da uvijek kada odu on ih uslovljava, prijeti im (...) i koristi ih kako bi se pomirio sa njom“.

Neki očevi uslovljavaju i prijetje djeci dok ona borave kod njih, dok drugi razdvajaju djecu, tako što otac „sa sobom vodi stariju kćerku, dok se za mlađu kćerku nikada nije raspitivao niti je želio da brine o njoj“. Žene govore o tome da očevi uvode različite sankcije za djecu, kao i to da su „znali da borave svi zajedno u jednoj sobi, obično hladnoj ako je zima, da njega sve to prođe“. Negdje su očevi tukli djecu i vrijeđali žene ili su ženi i djeci upućivali „ozbiljne prijetnje po život i bezbjednost, zbog čega ona i djeca žive u stalnom strahu“.

Žene su potvrđivale da su djeca svjedočila nasilju, kada bi suprug „dolazio pijan kući, tada je dolazio do svađa i djeca su se potresala“, a u situacijama „intenzivnih svađa otac je vrijeđao majku pred djecom“, zbog čega su pokretale postupke za razvod braka, „da djeca ne trpe i ne gledaju torturu, kako su navikli da gledaju od njega“. Sasvim rijetko žene su navodile da je otac „odnos prema maloljetnom djetetu dobar i korektan, ali da ne doprinosi njegovom izdržavanju“. U dva postupka otac je optužio majku da se nasilno ponaša prema djeci.

Procjena bezbjednosnih rizika

Nije uočeno u sadržaju presuda da je vršena (sistematska) procjena bezbjednosnih rizika za žene, kao i za djecu, u periodu prije, tokom ili nakon razvoda, niti su određene karakteristike ponašanja učinilaca nasilja označene kao bezbjednosni rizik. U nekim presudama izostaje podatak o tome da je traženo mišljenje CSR o najboljem interesu djeteta. U navodima iz mišljenja CSR nije bilo procjena u vezi sa pitanjima bezbjednosti djece. U dva slučaja je navedeno da učinilac ima zabranu prilaska, u jednom je osuđen na tri godine zatvora (ali je pobjegao i na taj način izbjegao kaznu), a u drugom slučaju je mjera zabrane prilaska i upućivanja telefonskih poziva omogućila prekid komunikacije sa žrtvom. Centar je u slučaju kada je tuženi osuđen za djelo nasilja u porodici, a posebno kada je povratnik u vršenju takvih djela, izražavao eksplicitni stav da dijete ne bi trebalo povjeriti ocu.

U nekim presudama se navodi da nije vršeno nasilje nad djecom, „niti postoje indicije da će tuženi vršiti nasilje prema djeci“, te da na ocjenu roditeljstva „ne utiče činjenica da je tuženi krivično odgovarao zbog događaja dok su stranke još bile u braku“. U nekim presudama sud navodi da je imao u vidu najbolji interes maloljetne djece kada je predloženo da „roditelji zajednički sporazumno vrše roditeljsko pravo“, što su potvrdile „izjave roditelja zapisnički konstatovanih od strane Centra“. Navođeno je da se stranke u postupku vide kao „roditelji motivisani da se i dalje realizuju u roditeljskoj ulozi i da između roditelja i djece postoji emocionalna vezanost i zadovoljavajuća emocionalna razmjena, što je bitno za buduće odnose i kontakte“. Navođeno je da „ne postoje elementi na osnovu kojih bi se isključila podobnost nekog od roditelja, jer je evidentno da su oba roditelja kompetentna za brigu o maloljetnom djetetu“, ili „da su i kod oca i kod majke evidentne vezanost i želja da se staraju o djeci, kao i da su motivisani da se i dalje realizuju u roditeljskoj ulozi“. Sud je podržavao sporazum roditelja, navodeći da su „interesi maloljetne djece bili zaštićeni“.

I kada je porodična situacija procijenjena kao „dosta složena, posebno na mogućnosti uspostavljanja adekvatne roditeljske saradnje“, što je uslovljavalo predlog da „tuženi ostvaruje kontakt sa djecom u prostorijama Centra za socijalni rad“ (samo dva slučaja), isticano je da je „od izuzetnog značaja uspostavljanje kontakta između roditelja, putem telefona, kako bi se drugi roditelj mogao interesovati o zdravlju, potrebama i napretku djece“. Kada djeca, i pored toga što je razgovor sa njima zakazivan više puta, „nisu željela da dođu“, mišljenje organa starateljstva bilo je „da je djeci potreban razgovor sa psihologom“. Međutim, specijalizovani razgovor djece sa psihologom nije predlagan zbog činjenice da su djeca bila žrtve nasilja ili da su svjedočila nasilju nad njihovim majkama.

Posljedice nasilja za bezbjednost i dobrobit žena i djece

Kao posljedica „poremećenih partnerskih odnosa“ najčešće je navođen njihov prekid, koji se opisuje na način: „njihova zajednica je trajno poremećena bez izgleda da se to promijeni“, „brak je izgubio svrhu“, „dalji zajednički život između stranaka postao je nepodnošljiv“, „tužilja i tuženi više ne žive zajedno“. U nekim slučajevima potpuno je prekinuta komunikacija, odnosno partneri „ne održavaju bilo kakve kontakte, čak ni telefonskim putem“.

Međutim, u pojedinim slučajevima registrovane su i ozbiljnije posljedice, kao što je smještanje nasilnika u ustanovu na privremeno psihijatrijsko liječenje, zbog toga što je „više puta pokušavao sebi da oduzme život, obično u situacijama kada se nešto naljuti“. Takođe, očevi su zadržavali djecu, suprotno sudskoj odluci, „tužilac je na silu zadržao i upisao kćerku u školu“ (u mjestu u kojem on živi). Prekršajni i krivični postupci za nasilje u porodici imali su epilog u novčanim kaznama (od 300 do 800 eura), a rijetko su prisutne kazne zatvora. U jednom slučaju optuženi je oslobođen krivice „jer nije dokazano da je učinio prekršaj za koji je protiv njega podnijet zahtjev“, a u drugom „na kraju, u prekršajima ispalo je da su oboje krivi, zbog toga što mu je nanijela nekoliko ogrebotina u želji da se dokopa djeteta i ode, iako je ona bila sva u modricama“.

U predmetima gdje se pominje posredovanje, prisutno je upućivanje na postupak „radi postizanja sporazuma stranaka“ (sporazum je u nekim slučajevima ostvaren, a u nekim nije) ili su stranke bile izričite da mirenje nije moguće, te sud nije sprovodio postupak posredovanja. Sud nije uputio stranke na posrednika kada je tuženi oglašen krivim za krivično djelo nasilja u porodici, ali ne uvijek. U jednom slučaju, u kom je registrovano postojanje svih vrsta nasilja nad ženom, zbog čega se vodi krivični postupak, navodi se „kod mišljenja Centra za socijalni rad parnične stranke su se usaglasile da tuženi održava lične odnose sa malodobnom djecom“. Utisak je da se CSR ne miješa u sporazume stranaka, odnosno da ne procjenjuje najbolji interes djeteta nezavisno od sadržaja sporazuma roditelja.

Odgovornost učinioca nasilja

Kada je riječ o uvidu učinioca nasilja u odgovornost za svoje ponašanje, ona se u mnogim presudama u potpunosti *negira*. Navodi se da „nije upućivao tužiteljici ozbiljne prijetnje po život i bezbjednost“, „nikada nije udario ni ženu ni djecu“, da „kada im je govorio nešto da se uradi nijesu htjele da ga poslušaju ni tužiteljica ni djeca“. Ističe se da je „kritične noći bio izazvan od strane tužiteljice i možda je zagalamio (...), posle je zvao i telefonom i možda joj u afektu nešto i rekao (...), ali je zato ujutru zvao da je pita da ga sačeka da to riješe, a otišli su prije nego što je on došao i to krijući“. U jednom slučaju se navodi da je učinilac nasilja „dva dana tražio (ženu i djecu) i na kraju je preko policije došao do njih, jer gazda kod koga su radile nije htio da mu kaže gdje su“. Neki su navodili „da nisu skloni alkoholu, samo ponekad popiju flašu piva“.

Kada se odgovornost priznaje, ona se bitno *umanjuje*, „da ju je udario samo dva, tri puta i da više neće to da čini“ ili *opravdava*, „doveden je u stanje afekta“ zbog onoga što je žena uradila, ili da je „morao da finansira sve što bi ona poželjela, nerijetko je pomagao i njene roditelje i djecu, uzimalo se i trošilo, iako mu nije bilo lako da zaradi te pare“, ili da je žena „željela da sve ima pod kontrolom, rastjerivala mu je radnice, što je uticalo i na posao, a što ga je navelo da bude bučan i nasilan“.

Neki učinioci nasilja navode da su im „potpuno nejasni činjenični navodi tužbe, da su imali skladne odnose“, ili „da se ne slažu sa tim da se brak razvede, jer se trenutni nesporazumi među njima mogu otkloniti“, ili da su „pokušavali da te odnose usklade, ali je to ostalo bezuspješno“. Neki su predlagali da „u slučaju da se ne dogovore o daljem zajedničkom životu, odluku o tome kome će djeca pripasti na čuvanje i vaspitanje treba prepustiti samoj djeci“.

Odnos između nasilja u partnerskoj relaciji i roditeljstva

Drugo istraživačko pitanje u tematskoj analizi sadržaja presuda za razvod braka i povjeravanje maljoletno djece bilo je kakav je odnos između nasilja u partnerskoj relaciji i roditeljstva, kakvi modeli povjeravanja i viđanja djece i roditelja kojim nisu povjerena su predlagani i presuđivani, da li su procjenjivane posljedice činjenice da su djeca bila izložena/svjedočila nasilju u porodici i da li je procjenjivano kakvu potrebu za oporavkom imaju djeca, odnosno da li postoji rizik od budućeg nasilja/zloupotrebe djece u postrazvodnom kontekstu.

Kome su djeca povjerena i kako je to obrazloženo

Kao što su pokazali kvantitativni podaci, u većini slučajeva **djeca su povjeravana majkama**. Takve odluke su uglavnom obrazlagane uobičajenim formulacijama, kao što je „(dijete) treba povjeriti majci na dalju brigu i čuvanje, koja je sposobna da ispuni ulogu nosioca razvojnog procesa i pruži mu pravilnu vaspitnu i emotivnu njegu“ ili navođenjem da je majka „dosadašnjim angažovanjem pokazala da posjeduje kapacitete brižnog i odlučnog roditelja koji pruža pažnju, toplinu i sigurnost kao i kontinuiranu brigu i trud u vezi s podizanjem i vaspitavanjem djece, pokazala je da može prepoznati potrebe djece, da ih pravilno interpretira i da na njih adekvatno reaguje“ ili „da postoji kontinuitet brige o djetetu od strane majke, te da je ona u prošlosti bila osoba koja je zadovoljavala potrebe djece, vodila računa o njihovom školovanju, ishrani i slično“ ili „majka je dosadašnjim angažovanjem pokazala da posjeduje kapacitete brižnog i odlučnog roditelja, koji nudi pažnju, toplinu, zaštitu, sigurnost i kontinuiranu brigu i trud u vezi s podizanjem i vaspitavanjem djece“.

Nije bilo komentara u vezi sa uticajem nasilja na roditeljske kompetencije majke, njenu bezbjednost ili mogućnost da zaštiti djecu od buduće zloupotrebe ili nasilja oca. Nije bilo

komentara o uticaju očevog nasilnog ponašanja na njegove roditeljske kompetencije, čak i u situacijama kada se radilo o nasilju za koje je učinilac krivično odgovarao, ili je žrtva imala tjelesne povrede. U jednom takvom slučaju, sud navodi da je „iz nalaza i mišljenja Centra za socijalni rad (...) utvrđeno da ne postoje elementi na osnovu kojih bi se isključila podobnost nekog od roditelja, jer je evidentno da su oba roditelja kompetentna za brigu o mal. djetetu“. CSR je u ovom slučaju tek u dopunskom mišljenju predložio model viđanja djeteta sa ocem, koji je sud usvojio. U presudama se može naći i podatak da sud „stranke nije uputio na posrednika, s obzirom na to da je tuženi proglašen krivim za krivično djelo nasilja u porodici“, dok su istovremeno „u tom postupku pred sudom stranke postigle sporazum“. Konstatovano je da je očev „odnos prema mal. djetetu dobar i korektan, ali ne doprinosi njegovom izdržavanju“, kao i to da „pored redovnog viđanja djeteta, poželjno je da postoji mogućnost svakodnevnog kontakta putem telefona“.

U jednom predmetu, u kom je učinilac nasilja bio na izdržavanju zatvorske kazne navedeno je **da dijete ne bi trebalo povjeriti ocu**, koji je izrazio takav zahtjev jer „sin želi da živi kod njega“, te da će on „nakon što završi izdržavanje kazne sudskim putem tražiti izmjenu odluke o povjeravanju djece u odnosu na sina“. U tom predmetu je procijenjeno da „što se tiče roditeljske sposobnosti i kod oca, kao i kod majke, evidentna je emocionalna vezanost za djecu i želja za staranje o njima“, ali da „kako je tuženi osuđen zbog krivičnog djela nasilje u porodici, to ne bi bilo preporučljivo da se sin stranaka povjeri tuženom, naročito kada se uzme u obzir da je tuženi povratnik u vršenju tih krivičnih djela“.

Odluka da roditelji **zajednički i sporazumno** vrše roditeljsko pravo, donijeta je u predmetu u kom su stranke bile izričite da mirenje nije moguće, zbog čega sud nije sprovodio postupak medijacije. Ali, na osnovu njihovih izjava „zapisnički konstatovanih od strane Centra“ koje je sud uvažio „zaključujući da se njime štite optimalni interesi maloljetne djece, te da je takav način vršenja roditeljskog prava u njihovom najboljem interesu“, donijeta je takva odluka. U presudi nije navedeno da li su utvrđivani mogući bezbjednosni rizici od nasilja nakon razvoda u vezi sa ljubomornim optuživanjem i drugim oblicima nasilja (ranije prisutnim), ili moguća zloupotreba djece u tim okolnostima.

U tri predmeta **djeca su povjerena ocu** na odgoj, čuvanje, vaspitanje i izdržavanje. U jednoj presudi „sud je cijenio saglasnost tužilje, odnosno njeno neprotivljenje i predlog da maloljetno dijete bude povjereno tuženom“. Žena je navela da je „istjerana iz kuće i nema ni minimalnih sredstava za život, kao ni obezbijeđen stan (...) i nije u mogućnosti da izdržava maloljetnog sina“. U drugom slučaju, usvojen je tužbeni zahtjev tužioca, tako da je promijenjena pravosnažna presuda (nakon neuspješnog postupka medijacije), ocu je povjerena i druga kćerka. U trećem predmetu sud je presudio da se „malodobni sinovi stranaka povjeravaju na samostalno vršenje roditeljskog prava ocu“, dok dvije maloljetne kćerke ostaju kod majke. Detalji razloga, odnosno mišljenja stručnjaka koji su davali procjene i obrazloženja sudskih odluka u ova dva slučaja, biće navedeni dalje u tekstu.

Model održavanja odnosa djece i roditelja kojem nisu povjerena

Kada su djeca povjerena majci, najčešće je određivan model redovnog viđanja sa ocem, u definisanom vremenu, koji smo nazvali „**standardni**“ model (tipičan za situacije razvoda/razdvajanja roditelja), u kom se preciziraju sat i mjesto preuzimanja i vraćanja djeteta, dužina boravka radnim danima i vikendima, broj dana u vrijeme školskih raspusta, praznici, rođendani i drugi dani koje dijete provodi sa roditeljem kojem nije povjereno. Ovakvi su modeli određivani i kada je otac odgovarao za krivično djelo nasilje u porodici ili krivično djelo ugrožavanja sigurnosti, na štetu majke, kao i kada je bio na psihijatrijskom liječenju zbog bolesti zavisnosti. Ovo je obrazlagano, na primjer činjenicom da „nasilje nad djecom nije vršeno, niti postoje indicije da će tuženi vršiti nasilje prema djeci“ i da na zaključak suda „ne

utiče činjenica da je tuženi krivično odgovarao zbog događaja dok su stranke još bile u braku“. U izvještaju CSR se navodi da je „tuženi po izlasku iz zatvora pristupio pred prostorijama (...), kako bi stupio u kontakt sa svojom djecom, što sve ukazuje na njegovu motivisanost da održava redovne kontakte sa svojom djecom, čime se ne dovodi u sumnju podobnost istog za vršenje roditeljskog prava“. Čak i kada je iz dokumentacije bilo nedvosmisleno da je nad majkom postojalo fizičko nasilje koje je prouzrokovalo povrede, ono je u nekim izvještajima CSR imenovano kao „poremećeni partnerski odnosi“, zbog kojih je „izostala mogućnost dogovora konkretnog modela“. U jednom takvom slučaju centar je predložio da dijete održava „kontinuirano redovne kontakte sa ocem“, bez konkretizacije modela viđanja.

Kada je u presudi navedeno da je otac vršio nasilje nad majkom *i djecom*, da je dijete u CSR izjavilo „da zbog porodične situacije prema ocu iskazuje negativna osjećanja“, sud je uredio način viđanja prema standardnom modelu, „imajući u vidu nalaz i mišljenje Centra za socijalni rad (...), gdje se navodi da je potrebno da maloljetno dijete održava kontakt sa ocem, jer je isti neophodan za pravilan i potpuni razvoj malodobne (...)“. U drugom slučaju, gdje žena navodi „da je tuženi njoj i djeci upućivao ozbiljne prijetnje po život i bezbjednost, zbog čega ona i djeca žive u stalnom strahu“, odnosno da je otac prijetio „da će ukoliko mu se ne vrati, maloljetne djevojčice protivno njenoj i njihovoj volji uzeti (...) i zadržati kod sebe“, a takođe prijetio da će ubiti i ženu i sebe, prijetio njihovoj starijoj ćerki na radnom mjestu (zbog čega je tuženi proglašen krivim za prekršaj za nasilje u porodici i gdje mu je izrečena kazna zatvora u trajanju od 10 dana), dok je učinilac istovremeno tvrdio da je „njemu nejasno o čemu tužilja priča“, sud je odredio standardni model viđanja maloljetne djece sa ocem.

U nekim presudama, definisana je dinamika viđanja oca sa djetetom, ali nisu precizirani vrijeme i mjesto preuzimanja djeteta od majke, odnosno roditelji su upućivani na „prethodne dogovore o vremenu i mjestu kontakta“ u svakom pojedinačnom slučaju. Kada su djeca izrazito niskog uzrasta, određivano je viđanje u prisustvu majke. U oba navedena varijeteta u presudama nije bilo podatka da li su razmatrani bezbjednosni rizici u vezi sa predloženim aranžmanima.

Sud se opredjeljivao za „slobodne“ modele viđanja djece i roditelja kojem nisu povjerena, što je podrazumijevalo „po prethodnom i svakodnevnom dogovoru predlagača“ ili „odvijaće se nesmetano, a u skladu sa obavezama djece koja su školskog uzrasta“ ili „u skladu sa željama i potrebama djece“.

U jednoj presudi navodi se kako su se „parnične stranke sporazumjele da se njihov brak razvede, ne ispitujući činjenice na kojima je zasnovan predlog za sporazumni razvod (...) sud je mišljenja da su ispunjeni svi uslovi (...) i u cjelosti prihvatio sporazum predlagača“. Sud nije tražio mišljenje CSR o najboljem interesu djece, jer je „stekao duboko uverenje da predloženi model pruža dovoljno garancija da će interesi djece biti u dovoljnoj mjeri zaštićeni“. I kada je sporazum stranaka prihvaćen uz prethodno traženje mišljenja CSR, usvajan je „slobodni“ model održavanja odnosa djece i oca, uz navođenje da se uvažava izvještaj centra koji „vidi predlagače kao roditelje motivisane da se i dalje realizuju u roditeljskoj ulozi i da između roditelja i djece postoji emocionalna vezanost i zadovoljavajuća emocionalna razmjena, što je bitno za buduće odnose i kontakte“. Nisu komentarisane moguće teškoće u kontaktima roditelja nakon razvoda zbog činjenice da su njihovi odnosi „ozbiljno i trajno poremećeni“, što je bila česta oznaka za ozbiljno nasilje, kao što je ranije u tekstu pokazano.

Čak i kada je žena zbog nasilja smještena u Sigurnu žensku kuću, određeno je da će otac „održavati lične odnose sa malodobnom djecom po dogovoru sa majkom djece i u skladu sa potrebama djece“, bez razmatranja bezbjednosnih rizika za ženu, niti za djecu. U presudi se navodi i to da ukoliko navedeni model ne bude funkcionisao, otac će lične odnose sa djecom ostvarivati svakog drugog vikenda u definisanom terminu. U ovom je postupku otac predlagao da se djeca dodijele njemu na dalje čuvanje, odgoj i vaspitanje, a centar je dao preporuku da se viđanje odvija „po dogovoru tuženog i tužilje, budući da ovaj model ostvarivanja ličnih odnosa

nije kontraindikativan za uzrast mlđb. djece, jer (je) u njihovoj uzrasnoj dobi, ovakav način održavanja ličnih odnosa sa roditeljem prihvatljiv“.

„Slobodni“ modeli održavanja kontakta između oca i djece se prihvataju i kada „tuženi ne želi da viđa djecu, niti djeca žele da idu kod njega“ jer „uvijek kada odu on ih uslovljava, prijeti im (...) i koristi ih kako bi se pomirio sa tužiljom“, čak i kada se navodi da dijete ima psihičku posljedicu od očevog ponašanja.

U jednom predmetu tuženi se „ne slaže sa tim da se brak razvede, jer se trenutni nesporazumi koji postoje među strankama mogu otkloniti“ i predlaže da u slučaju da se supružnici ne dogovore „odluku o tome kome će djeca pripasti na čuvanje i vaspitanje treba prepustiti samoj djeci“. U ovom je slučaju sud tuženom izrekao mjeru zabrane prilaska i upućivanja telefonskih poziva zbog toga što je tužilji prijetio, a nadležni CSR je dao procjenu „da se oba roditelja uprkos svojim nesuglasticama prezentuju kao podobni roditelji, sa očuvanim intelektualnim i emocionalnim kapacitetima, da su u pitanju osobe koje radno i socijalno funkcionišu obezbjeđujući osnovne potrebe djeteta“, bez komentara o očevom ponašanju. Kako je u ovom slučaju maloljetno dijete pred predstavnicima Centra izjavilo „da želi da živi i kod majke i kod oca i da sa oboje ostvaruje kvalitetan i kontinuiran kontakt“, oni su odlučili da sa majkom i sa ocem razgovaraju o mogućnosti zajedničkog starateljstva „koje se procjenjuje kao najbolji interes djeteta“. Dalje, ovaj Centar navodi i to „da se dijete nalazi na adolescentnom uzrastu kada su preporučljivi fleksibilni načini strukturisanja vremena i uvažavanje psihološke autonomije potrebe i želja maloljetnog djeteta“, a istovremeno da bi izjašnjenje ovog djeteta na sudu „predstavljalo stres za dijete s obzirom na to da i u posmatranju i na testovnom materijalu već pokazuje stresogene reakcije na razvod“.

U slučaju u kome je CSR naveo da je razgovor sa djecom „zakazivan više puta, ali da nisu željeli da dođu“, kao i da je „mišljenje organa starateljstva da je djeci potreban razgovor sa psihologom“, mišljenje je centra da se djeca povjere majci, ali da „s obzirom na uzrast djece nisu preporučljivi standardizovani i precizni modeli kontaktiranja, već je djeci potrebno ostaviti autonomiju u odlučivanju na koji će način ostvarivati kontakt sa drugim roditeljem, dakle fleksibilno, shodno odlukama i željama djece“.

Kada su djeca povjerena ocu, predlagani su i usvajani „**standardni**“ modeli viđanja sa majkom, nekada sa definisanim mjestom preuzimanja djece, na primjer u školskom dvorištu. U jednom postupku, nakon ukinutog rješenja Višeg suda (...) punomoćnik tužilje je „insistirao na donošenju privremene mjere sa rokom trajanja do pravosnažnog okončanja ovog postupka (...), kojom će urediti način održavanja ličnih odnosa tužilje kao roditelja sa kojim djeca od prestanka bračne zajednice faktički ne žive“. Inače, odnosi bračnih drugova u ovom slučaju opisani su kao ozbiljno poremećeni i trajno narušeni „zbog psihičkog, fizičkog i ekonomskog nasilja tuženog nad tužiljom, koji je tužilja trpjela duži niz godina“, do momenta kada je „izbačena iz kuće“, kao i da se tada nalazila u Sigurnoj ženskoj kući, a da su djeca ostala kod oca. Tuženi osporava ove navode i „smatra da je tužilja sve sama isplanirala i poznat mu je razlog zašto je to tako“.

Kontrolisani uslovi održavanja ličnih kontakata između djece i očeva određeni su samo u dva slučaja. U jednom je viđanje određeno vikendom u CSR „po prethodnom dogovoru sa tužiljom i uz obavještenje socijalnog radnika“, što implicira stalni kontakt između partnera. U tom se slučaju protiv tuženog vodi krivični postupak, a u tužbi se navodi da je „tuženi nad tužiljom u dužem vremenskom periodu sprovodio fizičko, psihičko, ekonomsko i seksualno nasilje“. Mišljenje nadležnog CSR je bilo da je u najboljem interesu djece „da redovno održavaju kontakt sa ocem“, u čemu su se usaglasile i parnične strane, kao i da je „od izuzetnog značaja uspostavljanje kontakta između roditelja, putem telefona, kako bi se drugi roditelj mogao interesovati o zdravlju, potrebama i napretku djece“. Istovremeno, taj centar navodi da se radi o „dosta složenoj porodičnoj situaciji, posebno na mogućnosti uspostavljanja adekvatne roditeljske saradnje, koja je jedan od preduslova za stvaranje porodičnog konteksta za djecu i

nakon razvoda roditelja“ i predlaže da je najadekvatnije „da tuženi ostvaruje kontakt sa djecom u prostorijama Centra za socijalni rad“.

U drugom slučaju, u kom se navodi da je tuženi „često u alkoholisanom stanju ugrožavao bezbjednost i sigurnost tužilje i djece, a inače je pod medicinskom terapijom zbog zdravstvenih problema“, predloženi su kontrolisani uslovi viđanja u trajanju od tri mjeseca (jednom nedjeljno dva sata), a zatim, „kada se ustale obrasci ponašanja i način života tuženog“, predlaže se proširenje modela u sljedećih godinu dana, i to na otvorenom, bez nadzora stručnih lica (jednom nedjeljno tri sata), a nakon toga, „ukoliko u toku tog perioda tuženi ne bude imao zloupotrebu (...), treba da uslijedi normalna komunikacija djece sa ocem“ u predloženom standardnom modelu. U nalazu CSR se navodi da „preporučuju da sud angažuje vještake psihijatrijske struke radi psihijatrijskog vještačenja oca djece, kako bi se isključile kontraindikacije za samostalni kontakt oca i djece“. Takođe, ovaj centar navodi i sljedeće „otac kao figura se njeguje, majka o njemu govori afirmativno, podstiče djecu da prema njemu imaju kvalitetan odnos, što je u prilog njene roditeljske podobnosti“.

U jednom slučaju je određeno da će „otac sa djecom održavati kontakte tokom svog boravka u zatvoru (...), tako što će majka dovesti djecu jedanput mjesečno u posjete ocu, i to zajedno sa majkom tuženog“, o čemu su se stranke saglasile. Inače, ovaj par je živio u vanbračnoj zajednici u kojoj je bilo „svakodnevnih svađa, neslaganja, prijatni, grubog psihičkog i fizičkog nasilja“. Opisuje se da je nasilje „eskaliralo (...) kada je tuženi (...) nanio povrede glave i slomio nogu tužilji u predjelu potkoljenice, zbog čega je protiv njega podnesena krivična prijava“, kao i da je tužilja tada „napustila vanbračnu zajednicu sa troje mlđb. djece, a sin je nasilno zadržan od strane oca“.

Konačno, u jednoj presudi **nije naveden model** održavanja ličnih odnosa djece sa ocem. Situacija se opisuje tako da je otac napustio porodicu prije nekoliko godina i „od tada je u više navrata dolazio i sa sobom vodio stariju kćerku, dok se za mlađu kćerku nikada nije raspitivao, niti je želio da brine o njoj“. U tom periodu nije doprinio održavanju djece. Prilikom posljednje posjete (takođe prije nekoliko godina) je „maltretirao stariju kćerku, udarao je, dok je tužilju psovao“. U presudi je navedeno da se djeca povjeravaju majci uz obavezu tuženog da doprinosi njihovom održavanju, a istog mišljenja bio je i nadležni CSR. Navodi se i to da „činjenica da (se) nije moglo obezbijediti prisustvo tuženog u ovom postupku, kako bi se utvrdili njegovi roditeljski kapaciteti, odnos malodobnih kćerki prema njemu i njegov uticaj na njihov pravilan razvoj, sud nije odlučio o modelu održavanja kontakta tuženog, kao oca, sa malodobnom djecom koja nisu povjerena njemu na vršenje roditeljskog prava, a posebno kod činjenice da se ni CSR nije mogao izjasniti o modelu kontaktiranja oca i djece dok se ne utvrde njegovi kapaciteti motivacije za istim“. Osim toga, ukazano je da „uvijek postoji mogućnost stranaka da sa protekom vremena mijenjaju i prilagođavaju predviđeni način održavanja kontakata, a sve u skladu sa potrebama i interesima zajedničkog maloljetnog djeteta“.

Posljedice i potrebe za oporavkom djece

Tek u svakoj trećoj presudi pominju se posljedice koje su djeca imala usljed nasilja koje su trpjela ili kojem su svjedočila u porodičnom kontekstu.

Kada su djeca povjerena majci, koja je bila žrtva nasilja u partnerskom odnosu, posljedice i potrebe djece se opisuju različito, na primjer „da konfliktna atmosfera unutar porodice ima negativan uticaj na pravilan emocionalni i kognitivni razvoj djece, te da bi totalni prekid kontakata između oca i djece, takođe predstavljao rizik, pa se za pravilan rast i razvoj djece preporučuje funkcionalan odnos djece sa oba roditelja“. Konstatovano je da način ispitivanja i okolnost razvoda „predstavljaju stres za dijete“, da ono „pokazuje stresogene reakcije, zbog čega se ne preporučuje da daje izjave pred sudom“, ali nije predlagano kako da

se pomogne djetetu da prevaziđe ovo stanje. U jednom slučaju se navodi „djeca su izvijestila da je majka trpjela nasilje od oca, zbog čega naročito mlđb. (...), ima stresogene reakcije, plače dok verbalizuje na ovu temu i nekad odbija da ide kod oca“. U konkretnom slučaju djeca su upućena na udruženje Centar za prava djeteta zbog posljedica porodične situacije. U jednoj presudi navodi se izjava majke da je „njihova najstarija kćerka bila zapala u depresiju, bila je prestrašena, odlazila je kod psihologa“.

Isticano je i od strane CSR i od strane suda da će se predloženim modelima viđanja djece sa roditeljem „na najbolji način zadovoljiti potrebe djece za kvalitetnim kontaktom sa oba roditelja“, ali je sadržaj kvalitetnog kontakta u konkretnim okolnostima ostao neodređen. I u situaciji u kojoj je majka „podnijela zahtjev za savjetodavnim radom i prijavila nasilje nad djecom od strane oca“, CSR je bio mišljenja da „s obzirom na uzrast djece nisu preporučljivi standardizovani i precizni modeli kontaktiranja, već je djeci potrebno ostaviti autonomiju u odlučivanju na koji će način ostvarivati kontakt sa drugim roditeljem, dakle fleksibilno, shodno odlukama i željama djece“. Ni u predmetima u kojima su predlagani kontrolisani uslovi za ostvarivanje kontakta između djece i oca nisu eksplicitirani rizici za dijete, niti su predlagane mjere koje bi omogućile oporavak djece i mjere koje bi dovele do promjene ponašanja oca.

Kada su djeca povjerena ocu na samostalno staranje, u slučaju kada su razdvojeni braća i sestre, vještaci su obrazložili „da je ovo razdvajanje potrebno iz razloga što su djeca razvod roditelja već doživjela kao traumatsko iskustvo koje bi moglo ostaviti posljedice na njihov psihofizički razvoj, pa samim tim smatra (se) nepotrebnim dodatno stresiranje djece“. U slučaju u kom se sud opredijelio da dijete povjeri ocu, izmjenom prethodne odluke o povjeravanju, a nakon što je otac zadržao dijete koje mu nije dodijeljeno na staranje, navedeno da je djevojčica „sklona socijalnoj izolaciji u nepoznatim situacijama i pred nepoznatim osobama daje veoma kratke odgovore na postavljena pitanja, a na neka pitanja i ne daje odgovore, već samo čuti, uzdržana je, anksiozna i nedovoljno sigurna u sebe“. Nije navedeno šta bi mogli biti i da li su utvrđivani razlozi za ovako ponašanje, niti šta su potrebe djevojčice u vezi sa oporavkom.

Rizici za žene i djecu od budućeg nasilja

U presudama nije bilo podataka o tome da li su provjeravani mogući rizici od budućeg nasilja nad partnerkom u kontekstu održavanja kontakta između djece i roditelja kojem nisu povjerena, ili rizici od zloupotrebe i nasilja nad djecom. U nekim presudama navođeno je suprotno, da iako „konfliktna atmosfera unutar porodice ima negativan uticaj na pravilan emocionalni i kognitivni razvoj djece, totalni prekid kontakata između oca i djece, takođe (bi) predstavljao rizik“, ali nije navedeno od čega. U oba slučaja u kojima su predloženi kontrolisani uslovi viđanja djece i oca nisu eksplicitno navedeni rizici koji to opravdavaju, iako je u jednom opisano proširenje modela „kada se ustale obrasci ponašanja i način života tuženog“ koji se nalazi na liječenju zbog bolesti zavisnosti. Čak i kada su postojali jasni navodi oca o namjerama za preuzimanje djeteta suprotno odluci suda da ono bude povjereno majci, nije bilo procjene rizika za buduće nasilje, zloupotrebu ili manipulaciju prema djetetu ili njegovoj majci.

Specifične teme u vezi sa roditeljstvom i odnosom djece sa roditeljima

U ovom dijelu teksta biće, ponovo, navedeno nekoliko tema u vezi sa procjenom roditeljstva i ličnih odnosa djece sa roditeljem koji vrši nasilje u porodici, s namjerom da se istakne njihova važnost.

Djeca su povjerena ocu. U tri slučaja djeca su povjerena ocu, u različitim okolnostima, koje su podrazumijevale ili *siromaštvo majke* koja ne može da omogući dobre uslove za dijete, ili namjeru oca da *zadrži* djecu kako bi ostvario da mu budu povjerena. U jednom slučaju majka se saglašava da sin adolescentnog uzrasta bude povjeren ocu, jer ona nema uslova da ga izdržava. U njemu su okolnosti nasilja opisane kao sukob koji je eskalirao zbog konkretnog

povoda, tako da nije moguće uočiti da li odluka suda nosi rizik za budući razvoj i dobrobit sina. U druga dva slučaja situacija je bila složenija.

U jednom, majka osporava tužbeni zahtjev oca u vezi sa izmjenom odluke o povjeravanju kćerke, koju je otac „na silu zadržao i upisao u školu (u mjestu u kom on živi) bez njene saglasnosti“. Pokrenula je postupak prinudnog izvršenja presude. Navodi da otac ima „neodgovorno ponašanje prema djeci“, da „kćerke ostaju same kod kuće“, a „nije osporila činjenicu (...) da kćerka odbija kontakt sa majkom i to kako lično, tako i telefonskim putem“. Navodi da je prije ročišta bila u kontaktu sa kćerkom, ali da ona „nije izražavala svoje mišljenje, već je samo slijegala ramenima, a kada joj je pomenula da je ostavi sa sobom i da je povede, počela (je) da plače, nije joj poznato iz kojeg razloga“.

Okolnosti ovog slučaja su takve da su djeca razdvojena nekoliko godina ranije u postupku razvoda roditelja. Kada se majka ponovo udala, promijenila je prebivalište, što je uslovalo da se djevojčice vrlo rijetko viđaju. Majka je nezaposlena, a njen sadašnji suprug ne želi da preuzme brigu o objema djevojčicama. Otac djece u tužbi navodi da je od kćerke saznao da je bila fizički zlostavljana od strane majke i očuha, što je prijavio CSR i policiji. Nakon sprovedenog postupka nije utvrđeno da postoje elemenati krivičnog djela. I otac ima drugi brak, a u tužbi predlaže „da obje kćerke budu povjerene njemu na roditeljsko staranje, ili da budu povjerene majci, ukoliko ona to želi“, ali nije saglasan sa njihovim razdvajanjem.

U ovim okolnostima voditelj slučaja u CSR je iznio mišljenje da djevojčica „želi da ostane da živi sa ocem, a da redovno održava kontakte sa majkom, jer joj je ljepše da živi sa ocem i sa sestrom, mada joj je bilo lijepo i sa majkom“. Centar procjenjuje da otac prepoznaje najbolji interes djece i da je „motivisan i spreman da investira u roditeljstvo, emotivno vezan za djecu“. Kada je u pitanju roditeljstvo majke, centar procjenjuje da se „stiče utisak da ne posjeduje dovoljno motivisanosti u pogledu preuzimanja brige o obje kćerke i da lične interese stavlja ispred interesa djece“. Centar je mišljenja da je „veoma važno da sud pri donošenju odluke vodi računa o tome da djevojčice ostanu zajedno, jer je to po procjeni stručnog tima trenutno u najboljem interesu djece, a da redovno održavaju kontakte sa roditeljem kome ne bude povjereno roditeljsko staranje“. Sud je potvrdio takav predlog, određujući da se viđanje djece sa majkom obavlja u vrijeme školskih raspusta i praznika kada škola ne radi, tako što bi se u tom periodu „roditelji dogovarali, da li će djeca boraviti kod majke, ili će majka imati mogućnost da dođe da ih posjeti“.

U drugom slučaju, dvoje djece (sinovi) povjereno je ocu, a dvoje (djevojčice) majci. Okolnosti ovoga slučaja su detaljno opisane u dijelu teksta koji se odnosi na procjene i mišljenje vještaka, koji su se rukovodili kriterijumom ‘privrženost djeteta za jednog od roditelja’ kao najboljim interesom, bez obzira što je to podrazumijevalo razdvajanje djece. CSR je u ovom slučaju predlagao da svih četvoro djece budu povjereno majci, ističući da bi i odluka da se djeca razdvoje bila manji problem, kada dječaci ne bi odbijali kontakt sa majkom.

Razdvajanje braće i sestara. Ova je pojava registrovana u dva već opisana slučaja. Treba naglasiti da kada god se CSR izjašnjavao o povjeravanju, njihovo mišljenje je bilo dosljedno da je nabolji interes djece da ostanu zajedno, odnosno da se ne razdvajaju, bez obzira na to kako bude odlučeno o tome kom roditelju će djeca biti povjerena. U slučaju o kom su se izjašnjavali vještaci, obrazlagano je suprotno, da se najbolji interes djece ostvaruje tako što će biti povjerena ocu, iako su na taj način braća razdvojena od sestara.

Djeca ne žele kontakt sa roditeljem. U dva slučaja je eksplicirano da djeca ne žele kontakt sa roditeljem, u jednom sa ocem koji je činio nasilje, a u drugom sa majkom sa kojom ne žive. U prvom slučaju majka u tužbi navodi da otac „ne želi da viđa djecu, niti djeca žele da idu kod njega, da uvijek kada odu on ih uslovljava, prijeti im da će da proda stan i koristi ih kako bi se pomirio sa njom“, da je njihova najstarija kćerka „zapala u depresiju, bila je prestrašena, odlazila je kod psihologa“, da je otac „prijetio djeci zbog čega je i prijavljen policiji i da je postupak pred sudom za prekršaje u toku“. Nakon prijavljenog nasilja kćerka nije imala

kontakt sa ocem, dok je sin jednom bio kod njega. Iako CSR izvještava da sa ocem-tuženim „nije bilo moguće uspostaviti kontakt, da se isti ne odaziva pozivu“, zaključuje da je „najbolje uvažiti potrebe i želje djece“, tako što bi se djeca pred sudom izjasnila o povjeravanju i kontaktiranju sa drugim roditeljem, a da je to odgovarajuće uzrastu djece. Ovo mišljenje je zadržano i na ponovljeni poziv suda da organ starateljstva da predlog o povjeravanju djece i održavanju kontakta sa roditeljem. Navedeno je da „Centar ostaje kod tog izvještaja, koji je sačinjen u skladu sa odredbama Porodičnog zakona Crne Gore, te u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta”.

I u već pominjanom slučaju sa četvoro djece, gdje su sinovi zadržani i ostali da žive sa ocem, a djevojčice sa majkom, eksplicitno se navodi da dječaci ne žele da idu kod majke, ali da ne verbalizuju zašto, kao i to da otac uporno insistira da „djeca neće, boje se majke, da su pod stresom“, dok stručnjaci opisuju da je dječije ponašanje u kontaktu sa majkom slobodno i privrženo. Ipak, vještaci su naveli da nisu došli do zaključka da otac zloupotrebljava roditeljsko pravo.

Specifične teme u vezi sa procesom procjene i odlučivanja

Nekoliko tema u vezi sa procesima i pravilima u postupcima za povjeravanje djece i određivanje modela održavanja ličnih odnosa djece i roditelja kojem nisu povjerena izdvojeno je, kako bi se dodatno razmotrila njihova osnovanost.

Odluka suda bez traženja mišljenja od centra za socijalni rad. U četiri presude u kojima nije traženo mišljenje CSR, očevi (u svojstvu tuženog) prihvatili su predlog majki-tužilja ili je u postupku postignut sporazum da se djeca povjere majci i oko modela održavanja ličnih odnosa djece sa ocem. Sud je u svim slučajevima uvažio sporazume, procjenjujući da su u najboljem interesu zajedničke djece parničnih stranaka.

U obrazloženjima, sud se pozvao na odredbe zakona: „Kako su se parnične stranke sporazumjele da se njihov brak razvede, ne ispitujući činjenice na kojima je zasnovan predlog za sporazumni razvod, shodno odredbama 340 st. 1 Porodičnog zakona, sud je mišljenja da su ispunjeni svi uslovi“ ili sporazum „pruža dovoljno garancija da će interesi djece biti u dovoljnoj mjeri zaštićeni, a sve shodno čl. 5b i 363 st. 1 Porodičnog zakona“ ili sud je „uvažio sporazum i dogovor stranaka, shodno čl. 333 st. 2 Porodičnog zakona Crne Gore, jer je procijenio da je taj sporazum u najboljem interesu zajedničke djece parničnih stranaka“. Nije obrazlagano nasilje oca, koje su u svim tužbama istakle majke, a koje je imalo različite i ozbiljne forme. Ostaje pitanje da li bi u konkretnim okolnostima u svakom slučaju trebalo zatražiti i mišljenje nadležnog CSR.

Saglasnost između mišljenja dva centra za socijalni rad. U tri predmeta sudu su izvještaje davala po dva centra za socijalni rad (svaki iz mjesta u kojima su živjeli roditelji djece nakon razdvajanja). Samo u jednom slučaju njihovo mišljenje je bilo saglasno, a u druga dva su stranke uložile prigovore, svaka na nalaz centra koji nije davao procjenu za njih. U jednom slučaju je predloženo da treći – nezavisni CSR da mišljenje. Oba centra navode da se radi o „jednostranom izvještaju“ i da nisu u prilici da daju procjene za drugog roditelja. U djelovima iz izvještaja CSR koji su navedeni u presudi nisu obrazlagane informacije o nasilju roditelja, niti su povezivane sa ocjenom roditeljstva.

U prvom predmetu mišljenje oba CSR bilo je saglasno, da „stranke kao roditelji posjeduju kapacitete i motivaciju za psihofizičku funkciju roditeljstva“. Jedan centar je naveo da bi preseljenje djeteta u drugo mjesto „u ovom trenutku predstavljalo dodatni izvor stresa, tako drastična promjena aktuelnog životnog konteksta negativno bi uticala na mal. dijete pri činjenici da u posljednje skoro dvije godine mal. dijete kontinuirano boravi sa majkom“. Sud je „imajući u vidu sporazum stranaka, koji je postignut pred sudom, mal. sina stranaka povjerio na odgoj, čuvanje i vaspitanje majki-tužiteljici“.

U drugom slučaju, otac nije bio saglasan sa predlogom da se dijete (niskog kalendarskog uzrasta) povjeri majci, a ako bi takva odluka bila donijeta, želio bi da viđa dijete u mjestu u kom on živi. CSR na teritoriji na kojoj živi majka daje mišljenje da „kako neposrednu brigu o djetetu od njenog rođenja vodi majka, da je najbolji interes djevojčice da majka to i nastavi, jer joj ona pruža neophodnu sigurnost“, a da je „neophodan za njen razvoj kontakt sa drugim roditeljem, te je u interesu djeteta da se kontakti redovno odvijaju“. Drugi CSR, na teritoriji gdje živi otac, navodi da je otac „veoma zainteresovan i motivisan da se prihvati starateljstva nad djetetom, da bi joj posvetio punu pažnju i da bi mu u tome pomagala njegova starija djeca, da se može u potpunosti posvetiti maloljetnom djetetu“. Zaključuje se da „nema elemenata kontraindikacije da dijete bude povjereno ocu na brigu i staranje. Što se tiče majke istoj će omogućiti redovne i nesmetane kontakte sa djetetom tokom vikenda od petka do nedjelje, kao i drugim danima, kada bude bila u mogućnosti da preuzme dijete“. Sud je prihvatio predlog parničnih stranaka u cjelosti, dijete je povjereno majci, a roditelji su se sporazumjeli oko kontakta i izdržavanja.

U trećem slučaju, jedan CSR ističe da se „radi o dosta složenoj porodičnoj situaciji, posebno na mogućnosti uspostavljanja adekvatne roditeljske saradnje“. Daje se pozitivna procjena majčinog roditeljstva, ističe da nije poželjno razdvajati djecu, predlaže se održavanje ličnih kontakata djece i oca u prostorijama Centra za socijalni rad, ali se takođe ističe „da je od izuzetnog značaja uspostavljanje kontakta između roditelja, putem telefona, kako bi se drugi roditelj mogao interesovati o zdravlju, potrebama i napretku djece“. Drugi CSR takođe ističe „da je za pravilan razvoj maloljetne djece od ključnog značaja da njihovi roditelji imaju funkcionalan i kooperativan odnos“, navodeći da otac pokazuje spremnost za to, da smatra da bi u najboljem interesu djece bilo da starateljstvo nad njima ima majka, a da se njemu omogući „nesmetano i kontinuirano kontaktiranje“. Ovaj centar ističe da je važno da se prilikom odluke o povjeravanju vodi računa da se djeca ne razdvajaju, kao i o održavanju redovnog kontakta i učestvovanja roditelja sa kojim ne žive, ne navodeći koji roditelj je u pitanju.

Iako je tačna činjenica da centri za socijalni rad u ovakvim okolnostima imaju „jednostranu sliku“, čini se da bi razmatranje navoda o nasilju i njegovom ranijem i mogućem budućem uticaju moralo da bude sadržaj izvještaja oba CSR.

Procjene i mišljenje vještaka. U dvije analizirane presude se navode procjene i mišljenja vještaka. U jednom slučaju, tužilja je prihvatila predlog vještaka o modelu viđanja djece sa ocem, sa kojim se saglasio i tuženi (jer se u tom trenutku nalazio na liječenju zbog bolesti zavisnosti od alkoholizma), ali on nije prihvatio predlog vještaka o povjeravanju, predlažući da roditelji zajednički i sporazumno vrše roditeljsko pravo. Vještaci su, obrazlažući razloge za preporuku da se vršenje roditeljskih prava povjeri majci, između ostalog naveli „da je (ona) u stanju da se brine o djeci, prepoznaje njihove interese, usmjerava ih i čuva na najbolji mogući način njihove emocionalne investicije prema ocu, ne kontaminirajući ih vlastitim odlukama o razlazu sa ranijim suprugom“.

U drugom predmetu mišljenje CSR o povjeravanju djece bilo je suprotno mišljenju vještaka. U postupku koji je pred sudom trajao dvije godine, a u kom je navedeno da su „odnosi bračnih drugova ozbiljno poremećeni i trajno narušeni zbog psihičkog, fizičkog i ekonomskog nasilja tuženog nad tužiljom, koji je tužilja trpjela duži niz godina“, zbog čega je napustila bračnu zajednicu „pod pritiskom, kada je izbačena iz kuće, da se nalazila u Sigurnoj ženskoj kući, a da su djeca ostala kod oca“. Nakon što je prešla da živi kod svojih roditelja, u neposrednoj blizini kuće u kojoj živi njen suprug sa svojim roditeljima, svo četvoro djece je bilo kod nje. Tuženi je zatim zadržao dvoje djece, negirao navode tužilje u vezi sa nasiljem i razlogom napuštanja kuće. Dok traje sudski postupak za povjeravanje djece, dva dječaka su kod oca i odbijaju da idu kod majke, a dvije djevojčice su kod majke i redovno odlaze kod oca, što majka podstiče. Otac insistira na „poštovanju volje i želje sinova“, kao njihovom najboljem interesu.

Vještaci su istakli da se u procjeni rukovode kriterijumom „zadovoljavanja materijalnih uslova“, odnosno obezbjeđivanja materijalne sigurnosti djece, pozivajući se „da je za pravilan razvoj ličnosti prvenstveno potrebno zadovoljiti bazične potrebe, a tek nakon toga potrebe za emocionalnom sigurnošću“. Navedeno je, „ako neko od roditelja ne zadovoljava materijalne uslove, sva djeca pripadaju roditelju koji ima redovna mjesečna primanja. U slučaju da jedan od roditelja ne bude staratelj potrebno je da drugi roditelj doprinosi zakonski minimum obezbjeđenja materijalnih sredstava“. Vještaci ističu da, kada su ispunjeni materijalni uslovi, u procjeni najboljeg interesa djece rukovode se kriterijumom „privrženost djetetu jednom od roditelja“, te daju mišljenje da „staranje o dječacima treba da se povjeri ocu, a staranje o djevojčicama treba povjeriti majci“. Ne navodi se da li su dječaci prije odvajanja bili privrženi (i) majci.

I u dopunskom izvještaju vještaci su ostali pri svom mišljenju: „Smatra (se) da je ovo razdvajanje potrebno iz razloga što su djeca razvod roditelja već doživjela kao traumatsko iskustvo koje bi moglo ostaviti posljedice na njihov psihofizički razvoj pa samim tim nepotrebno je dodatno stresiranje djece“. Ne navodi se da li su okolnosti nasilja u kojem su djeca prethodno živjela, takođe prouzrokovale traumatsko iskustvo, koje se očitava i u aktuelnoj situaciji razvoda roditelja. Dalje, vještaci kažu da su „opservatornom analizom evidentirali da su dječaci sa ocem razvili tople emocionalne odnose i potrebnu bliskost i sigurnost, pa prisustvo oca dječacima daje veće šanse za pravilan razvoj i razvijanje pozitivne slike o sebi i smanjuje mogućnost regresije na ranije nivoe funkcionisanja“. Takođe, da „dječaci vole i svoju majku, iako ne žive zajedno sa njom“, ali se ne komentariše zašto odbijaju da idu kod majke i kakve posljedice po njihov razvoj to može imati. Vještaci kažu da su se „u davanju mišljenja oslanjali na *Konvenciju o pravima djeteta* ‘da dijete ne bude odvojeno od svojih roditelja protiv njihove volje, osim kada nadležne vlasti, uz sudski nadzor, odrede u skladu sa važećim zakonom i postupkom da je takvo odvajanje neophodno u najboljem interesu djeteta’, na čemu i temelje svoj nalaz i mišljenje“. Takođe, navode da „nijesu došli do zaključka da tuženi ili tužilja zloupotrebljavaju roditeljsko pravo“. Majka je preko punomoćnika osporila predlog i mišljenje veštaka, a prihvatila predlog organa starateljstva.

Sud je prihvatio mišljenje vještaka o povjeravanju djece. Sud ističe da je uzeto u obzir i mišljenje organa starateljstva, ali smatra da je „mišljenje sudskih vještaka zasnovano na valjanim kriterijumima i objektivnom sagledavanju cjelokupne situacije te kako prava sve djece, tako i prava i dužnosti oba roditelja“. Sud takođe ističe da organ starateljstva smatra da „nije nadležan da se u bilo kom dijelu izjašnjava na mišljenje vještaka, s tim što ni na poseban zahtjev suda nije dao bilo kakve primjedbe niti drugačije izjašnjenje u pravcu stava vještaka da je predloženi model dao pozitivne efekte za razvoj malodobnih dječaka i da je potrebno nastaviti sa primjenom istog, odnosno nije pružio valjano obrazloženje da bi model koji su oni predložili doveo do većih pozitivnih efekata“.

Istovremeno, u izvještajima Službe za djecu i mlade u CSR stoji da „dječaci navode da ne žele da idu kod majke, ne verbalizujući zašto, ni nakon upornih ispitivanja od strane stručnih lica. O neutralnim temama razgovaraju, igraju se, ne pokazuju nikakve neverbalne ekvivalente stresa ili straha u situaciji ispitivanja, niti pri pomenu bilo kojih tema, uključujući i temu odnosa sa majkom. Odbijaju da verbalizuju o porodičnoj situaciji i porodičnim odnosima, a rado prihvataju da ponovo dođu u prostorije Centra i vide se sa majkom“. Navodi se da otac „uporno insistira na tome da ‘djeca neće, boje se majke, da su pod stresom što su morala da dođu’, nakon čega su djeca, direktno upitana od strane stručnih lica, negirala da su pod stresom, da se plaše majke i da su ljuti na nju“. Na zajedničkom razgovoru otac se na početku „konfrontira sa stručnim radnicima, zbog čega su djeca počela da plaču“. Dalje se navodi da je u razgovoru sa djecom nasamo utvrđeno da su „djeca među sobom vezana, da mlađi brat grli i ljubi sestre“. Na direktno pitanje predstavnika centra kako da riješe problem, starija kćerka predlaže da svi budu kod majke, a stariji sin da svi budu kod oca. Ističe se da je „bilo evidentno da djevojčice

pristaju na kontakt sa ocem, a da (stariji sin) ne prihvata nikakav dogovor, već da samo hoće kod tate, do suza ga dovodi kada mu se kaže da ih ‘tata nagovara da idu kod majke’, a da se mlađi sin solidariše sa bratom“.

Centar navodi da je predloženo da se uspostavi kontakt između majke i mlađeg sina „tako što će ga majka sačekati ispred škole nakon časova i povesti na ručak (...), na koji predlog je otac odreagovao ‘(sin) će plakati’“. Ističe se da „nijednog trenutka djeca ne verbalizuju zašto neće da idu kod majke, a uprkos brojnim uvjerenjima oca da djeca trpe stres, da su jedva pristali opet da dođu, da ne može da ih smiri, radnici su zaključili da djeca ne pokazuju nikakve smetnje u mentalnom zdravlju, rado se igraju sa stručnim licima, razgovaraju na neutralne teme, navodeći da im je lijepo i da su rado došli“. U kontaktu sa majkom „dječaci slobodno sjede majci u krilu, dozvoljavaju da ih ona grli, ljubi i bez oklijevanja vode razgovore sa njom“.

Centar u izveštaju zaključuje da „literatura pokazuje da razlozi za tvrdokorno odbijanje kontakta mogu biti različiti. Njihova pretpostavka, s obzirom na to da nije uočeno da postoje bilo kakve kontraindikacije za kontakt djece sa majkom, niti njihove negativne emocije prema njoj, da se može raditi o nesvjesnom pokušaju da se negira razvod braka i da se ‘roditelji pomire’, što djeca često pokušavaju i žele. Djeca nesvjesno mogu da odbijaju kontakt upravo sa onim roditeljem u čiju ljubav su sigurna“. Centar je mišljenja da se „radi o otporu koji je situacionog karaktera, a uvažavanje želje djeteta ‘da nikada ne ide kod majke’ ne može biti nikada u najboljem interesu djeteta“. Iako je tačno da se radi o otporu „situacionog karaktera“, organ starateljstva ne eksplicira direktni uticaj oca na stav i ponašanje djece, već daje druga moguća objašnjenja za to.

Davanje izjava djece na sudu. Već je pominjano, u jednom slučaju mišljenje CSR bilo je „da s obzirom na uzrast djece najbolje je da se djeca izjasne pred sudom o povjeravanju i održavanju kontakta sa roditeljem, te da Centar ostaje kod tog izvještaja, koji je sačinjen u skladu sa odredbama Porodičnog zakona Crne Gore, te u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta“. Sud je donio odluku imajući u vidu dječje svjedočke iskaze, u kojima su se jasno izjasnili da žele da nastave da žive sa majkom, a da će se kontakt sa ocem vršiti u skladu sa željama i potrebama djece. Odluka je obrazložena izjašnjenjem CSR „da je u interesu djece da imaju kontakt i sa drugim roditeljem, odnosno dostupnost i podršku oba roditelja“. Iz sadržaja presude nije jasno zašto CSR nije procjenjivao šta je najbolji interes djece, bez obzira na to da li je mišljenja da ona treba ili ne da se neposredno izjašnjavaju pred sudom.

Saglasnost između procjena i mišljenja o ishodima sudskih postupaka

U 29 analiziranih presuda za razvod braka i/ili povjeravanje djece u kojima je registrovano nasilje u porodici nije bilo neslaganja između procjena i mišljenja koje su davali centri za socijalni rad i odluka koje je donosio sud. Tačnije, mišljenje CSR je *potvrđeno* u svim presudama, osim u jednom slučaju, kada se sud opredijelio za mišljenje vještaka, ističući da se stručnjaci organa starateljstva (čije je mišljenje bilo različito od predloga vještaka) nisu izjasnili, niti osporili mišljenje vještaka. Kao što je navedeno, u četiri predmeta sud *nije zatražio* mišljenje CSR, jer je procijenio da je sporazum postignut između roditelja u skladu sa najboljim interesom djece. Kada su se o predmetu izjašnjavala dva CSR, svaki je isticao da se radi o „jednostranom izvještaju“, a nijedan nije dovodio u vezu roditeljstvo sa nasiljem koje je opisano u tužbama, što je impliciralo mišljenje da su oba roditelja jednako podobna. Sud je odluke obrazlagao sporazumom roditelja, procjenjujući da su u najboljem interesu djece, iako bi okolnosti nalagale da i stručnjaci iz CSR daju svoje procjene. Konačno, organ starateljstva ne bi trebalo da se oglasi „nenadležnim“ za mišljenje vještaka u vezi sa povjeravanjem i održavanjem ličnih odnosa djece sa roditeljem, jer je to pitanje direktna nadležnost tog organa, osim u situacijama kada postoji sumnja da se radi o mentalnom oboljenju roditelja.

DISKUSIJA REZULTATA

Sva literatura upućuje na to da je za postupke razvoda i povjeravanje djece važno utvrditi da li je u partnerskom odnosu roditelja postojalo nasilje, da li se ono nastavlja ili pojavljuje u toku i u vezi sa razvodom i postupcima povjeravanja djece, kao i kakvih je karakteristika. Utvrđivanje nasilja pretpostavlja znanje stručnjaka da ga identifikuju i imenuju, kao i sistematski pristup ovom problemu i kada strane u postupku iz bilo kog razloga ne ekspliciraju njegovo postojanje.

Pregled opštih pokazatelja o analiziranim presudama

Kvantitativni podaci su pokazali da je u posmatranom periodu, od 395 sudskih predmeta za razvod braka i povjeravanja djece, samo u 29 predmeta registrovano postojanje nasilja između partnera (7,34% uzorka). Ovaj broj vjerovatno ne odgovara realnom prisustvu nasilja u partnerskim odnosima, što potvrđuju i rezultati istraživanja sprovedenih u Crnoj Gori, a posebno imajući u vidu da je nasilje čest razlog razvoda, odnosno razdvajanja partnera.

Zabrinjava činjenica da u većini presuda nije bilo podataka o tome da li se nasilje nastavilo, ili čak intenziviralo, tokom procesa razvoda. Nepotpuni su podaci o tome koje vrste nasilja su bile prisutne dok su roditelji djece živjeli zajedno, kao i navodi o konkretnim ponašanjima učinilaca, što je nužna pretpostavka za ocjenu situacije, posebno za razumijevanje bezbjednosnih rizika i mogućnosti da se nasilje nastavi tokom i nakon sudskih postupaka. Neki oblici nasilja mogu da nose veći bezbjednosni rizik, ali nije bilo moguće sa sigurnošću zaključiti da li su oni na sistematski način utvrđivani.

Zabrinjava činjenica da u gotovo svakom drugom slučaju nema podataka o tome da li su djeca prisustvovala nasilju između roditelja (a kada ovaj podatak postoji, uglavnom potiče iz tužbe, a ne iz izvještaja organa starateljstva ili iz obrazloženja presude). Takođe, u najvećem broju predmeta nedostaju i podaci o tome da li je dijete korišćeno protiv roditelja-žrtve, što je relevantno za davanje predloga o modelima održavanja odnosa djeteta i roditelja kojem nije povjereno, ali i za procjenu potreba djeteta za oporavkom od traumatskog iskustva, kao i za određivanje mjera prema roditelju koji koristi ove vidove zloupotrebe djece i nasilja prema partnerki.

Kvantitativni podaci pokazuju i to da se u nemalom broju slučajeva, u kojima se pominje nasilje, partnerski odnos okonča sporazumom između partnera (27,6%), te se postavlja pitanje da li su žrtve u ovim okolnostima bile u prilici da zastupaju svoj i dječiji najbolji interes.

U postupcima u kojima postoji nasilje u partnerskom odnosu između roditelja, nije odgovarajuće da organ starateljstva izbjegne da predloži i obrazloži kom roditelju bi trebalo povjeriti djecu, što se dešavalo. Kao što je već navedeno, nije odgovarajuće predlagati zajedničko i sporazumno roditeljstvo u situacijama kada je u partnerskom odnosu bilo nasilja, čak i kada nasilje aktuelno nije prisutno, što se takođe dešavalo. Iako su sudske odluke o povjeravanju djece u brojčanom smislu bile identične sa predlozima u tužbama, u nekoliko složenih situacija odstupale su od tužbenog predloga, što će biti diskutovano dalje u tekstu.

Kada je riječ o predlaganju modela za održavanje odnosa djece i roditelja kojem nisu povjerena, činjenica da se u gotovo polovini presuda ne vidi da se organ starateljstva eksplicitno izjašnjavao o tome, takođe je neodgovarajuća, mada se taj podatak mora uzeti sa rezervom iz navedenih razloga. Treba naglasiti da okolnosti nasilja u partnerskom odnosu uvijek sadrže i pretpostavku o mogućim teškoćama ili čak zloupotrebi kontakta između djece i roditelja koji je činio nasilje, što stručnjaci treba da imaju u vidu u svakom slučaju.

U dvije trećine presuda nema podataka o tome da li su se i kako djeca izjašnjavala u vezi sa povjeravanjem i modelom održavanja odnosa sa roditeljem kojem nisu povjerena.

Moguće je da to ne odgovara realnom stanju (da se radi o tome da ovaj podatak nije zabilježen u presudi, a ne da djeca nisu izražavala svoje mišljenje).

Iako bi se moglo zaključiti da su posmatrani sudski postupci bili efikasni, trebalo bi primijetiti da se u presudama ne pominju sudske mjere zaštite od nasilja prije i tokom parničnog postupka, ili mjera bezbjednosti i mjera nadzora u krivičnim postupcima za nasilje u porodici koji su istovremeno vođeni, uz pojedinačne izuzetke, što je neodgovarajuća praksa, koja potencijalno ugrožava bezbjednost žrtve.

Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece

U *kvalitativnoj tematskoj analizi sadržaja* presuda traženi su odgovori na pitanje da li je nasilje nad ženom povezano sa zlostavljanjem djece, a ako jeste, o kakvom nasilju je riječ, ko je sve žrtva, kako je procjenjivana bezbjednost žene-majke i djece, da li je predlagan plan mjera zaštite za ženu-majku i za djecu.

Analiza pokazuje da su u pregledanim presudama bračni/partnerski odnosi najčešće označavani kao „ozbiljno i trajno poremećeni“, prije nego kao odnosi u kojima postoji nasilje jedne strane (supruga/partnera), prema drugoj strani (supruzi/partnerki). Ipak, sadržaj „poremećenih partnerskih odnosa“ najčešće se odnosio na različite forme nasilnog ponašanja, prisutne duži niz godina prije nego što su žene donijele odluke da pokrenu postupke za razvod braka i/ili povjeravanje djece. Navodi o nasilju su bili češće prisutni u sadržaju iz tužbe, nego u sadržaju koji se odnosi na izvještaj CSR.

Izgleda da stručnjaci imaju ozbiljnu teškoću u razumijevanju suštinske prirode nasilja u partnerskom odnosu, a posebno u njegovom razlikovanju od sukoba. Moguće je da se nasilje u tužbenim zahtjevima stranaka ne navodi (zato što ne žele da ga pominju, ne prepoznaju sve njegove oblike ili vjeruju da će ga razdvajanje zaustaviti), ali izostaje i njegovo sistematsko identifikovanje i utvrđivanje od strane nadležnih stručnjaka, moguće i zbog toga što ga vide kao prošli/završeni događaj, koji nema (važnijeg) uticaja na buduće odnose partnera, usmjerene na roditeljske uloge. Imajući u vidu da su kontrola, izolacija, ljubomorno optuživanje, uhođenje, praćenje, snimanje i ucjenjivanje najčešće povezani sa nasiljem koje se nastavlja nakon razdvajanja i/ili razvoda partnera, bilo je potrebno da stručnjaci sistematski utvrđuju njihovo postojanje u svakom konkretnom slučaju. Izostajalo je ekspliciranje i drugih opisanih ponašanja ili prijetnji, koje bi morale biti identifikovane i utvrđivane.

Zabrinjava činjenica da u sadržaju presuda nije bilo podataka o tome da li je vršena sistematska procjena bezbjednosnih rizika za žene, kao i za djecu, u periodu prije, tokom ili nakon razvoda, niti su određene karakteristike ponašanja učinilaca nasilja označene kao bezbjednosni rizici. To što je otac djece krivično odgovarao za nasilje dok su roditelji bili u braku, stručnjacima najčešće ne ukazuje na rizik od budućeg nasilja, niti utiče na procjene o roditeljstvu.

Za temu ovog istraživanja važno je istaći da su žene dobijale prijetnje u vezi sa djecom ili je suprug/partner na različite načine zloupotrebljavao djecu. Takođe, prema navodima žena, djeca su svjedočila nasilju nad majkama, što je često bio njihov motiv za napuštanje partnera i pokretanje postupka za razvod braka. Ovi navodi nisu detaljnije ispitivani, niti su eksplicitno povezivani sa roditeljstvom, u djelovima izvještaja iz CSR koji su navođeni u presudama. U onome što je navedeno da je mišljenje CSR nije bilo procjena u vezi sa pitanjima bezbjednosti djece. Nasilje koje je suprug/partner vršio nad suprugom/partnerkom sagleđavano je nezavisno od nasilja prema djeci, odnosno dječje prisustvo i saznanje o njemu nije smatrano nasiljem prema djeci. Naprotiv, ako nije bilo direktnog očevog nasilja prema djeci, navođeno je da nema indicija da će ga biti.

Malo je specifičnih podataka i o posljedicama koje je nasilje imalo na bezbjednost i dobrobit žena i djece. Kao posljedica „poremećenih partnerskih odnosa“ navođen je prestanak zajednice, prekid komunikacije, u pojedinim slučajevima psihijatrijsko liječenje i izdržavanje kazne zatvora na koje su upućeni učinioci nasilja. U malom broju postupaka nasilje je prijavljivano, procesuirano i kažnjavano, a novčane kazne za ova djela su sasvim neodgovarajuće, na šta upućuju i standardi međunarodnih ugovora koje je Crna Gora prihvatila (*Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*⁴⁶, čl. 48), kao i preporuke koje je dobila (*Zaključna zapažanja CEDAW Komiteta*⁴⁷).

Povjeravanje djece i određivanje modela održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem kojem nisu povjerena

Kada se roditelji maloljetne djece razvode, a u njihovom partnerskom odnosu je bilo nasilja, procjene i odluke o najboljem interesu djece, odnosno o povjeravanju djece i određivanju načina održavanja ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno, morale bi da uzmu u obzir čitav niz specifičnih faktora. To uključuje analizu navoda o prethodnom nasilju (dok su roditelji bili u braku ili vanbračnoj zajednici), utvrđivanje da li je nasilje bilo prisutno i prema djeci, i koje vrste, da li su mu ona svjedočila ili su bila zloupotrijebljavana i na koji način, kako je to uticalo na njih i na njihove razvojne potrebe, da li postoje rizici da se neodgovarajuće ili zlostavljajuće roditeljsko ponašanje nastavi i na koji način, šta su potrebe djece u odnosu na oporavak od traumatskog iskustva, da li nasilni roditelj pokazuje spremnost da mijenja ponašanje, pod kojim uslovima i čime to dokazuje.

Iako zaključivanje na osnovu raspoloživog sadržaja, kao što je već navedeno, podliježe ograničenjima zbog višestrukih redukcija podataka, jasno je da navedena pitanja nisu bila predmet sistematskog utvrđivanja. Podaci potvrđuju da su djeca *pretežno povjeravana majkama* na odgoj, čuvanje, vaspitanje i izdržavanje, a takve procjene i odluke su obrazlagane uobičajenim formulacijama, koje potvrđuju njihovu veću prethodnu uključenost i adekvatnost u odgajanju i ispunjavanju potreba djece. Izostaju procjene u vezi sa mogućim uticajem nasilja na roditeljstvo majke, na njenu bezbjednost u postrazvodnom periodu, kao i na mogućnost da zaštiti djecu od nasilja ili zloupotreba od strane oca.

Još više iznenađuje to što očevo nasilno ponašanje, čak ni kada je bilo ozbiljno (prekršajno i krivično sankcionisano) ili kada su i djeca bila žrtve takvog ponašanja, nije dovedeno u vezu sa njegovim roditeljstvom. Čak i u okolnostima kada je žena bila smješтана u Sigurnu žensku kuću, predlozi stručnjaka su upućivali na kontakte i dogovaranje roditelja, bez navođenja da li je obavljena procjena bezbjednosnih rizika. Dječje svjedočenje nasilju, iako se pominje u nekim tužbama, nije obrazlagano, niti je uzimano u obzir kod procjena i odlučivanja o povjeravanju i modelu održavanja ličnih odnosa djece sa ocem koji je činio nasilje. Roditeljstvo je sagledavano i odmjeravano nezavisno od nasilja u partnerskoj vezi, a samo je u jednom slučaju, za oca koji se nalazio u zatvoru, eksplicitno navedeno da nije u najboljem interesu djeteta da mu bude povjereno.

Djeca su u malom broju slučajeva *povjerena ocu*, a glavni razlozi za to su bili siromaštvo majke i nemogućnost da ona preuzme brigu o djetetu, kao i očevo zadržavanje djece, suprotno prethodnoj sudskoj odluci ili dok traje proces povjeravanja (a ne postoji privremena odluka), uvijek praćeno njegovim dubokim uvjerenjem da je bolji roditelj, bez obzira na ponašanje prema njihovoj majci, čak i kada je vidljivo da aktivno ometa kontakt djece

⁴⁶ Dostupno: <https://sudovi.me/podaci/vrhs/dokumenta/6638.pdf>

⁴⁷ CEDAW/C/MNE/CO/2, dostupno: <http://www.mmp.gov.me/rubrike/CEDAW/177954/Zakljucna-zapazanja-o-drugom-periodicnom-izvjestaju-Crne-Gore-prema-Komitetu-za-eliminaciju-diskriminacije-zena.html>

sa majkom. U jednom od tri slučaja nije jasno zašto je model viđanja djece sa majkom restriktivan (osim ako razlog nije njeno siromaštvo, što ne bi smjelo da bude), a u drugom nije jasno kako će se kontakt sinova i majke realizovati, imajući u vidu očevu aktivno protivljenje, na koje nije bilo odgovora nadležnih institucija. Ni u jednom slučaju stručnjaci nisu dovodili u pitanje „roditeljsku podobnost“ oca koji ne „čuva emocionalne investicije“ djece prema majci, odnosno koji ih „kontaminira vlastitim odlukama“ o razlazu sa suprugom, ali su zato navodili da „u prilog roditeljske kompetencije“ majke ide to što takve stvari ne radi.

Stručnjaci su se često pozivali na „saglasnost stranaka“ oko određivanja modela održavanja ličnih odnosa djece i oca, bez vidljivog razmatranja da li je to u najboljem interesu djece, odnosno da li je žrtva u poziciji da (is)pregovara sa partnerom odnose koji su u dječijem i njenom najboljem interesu. Iza ovakvih procjena i odluka vjerovatno stoji i raširena pretpostavka da je moguće (relativno lako) razdvojiti partnerske i roditeljske uloge, kao i pretpostavka da su oba roditelja motivisana za to, odnosno pogrešna pretpostavka o tome ko kontroliše partnerski odnos u kome postoji nasilje.

Stručnjaci su *predlagali ili prihvatili sporazume roditelja*, uključujući i odluku da se *zajedničko i sporazumno* vrši roditeljsko pravo, iako je iz podataka bilo jasno da su odnosi trajno i duboko poremećeni, da je komunikacija otežana ili čak prekinuta, suprotno standardima o zabrani procesa obaveznog alternativnog razrješavanja sporova (čl. 48 *Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*). Kada stručnjaci ne prepoznaju bezbjednosne rizike i ne uzimaju u obzir u dovoljnoj mjeri štetne posljedice nasilnog ponašanja na dobrobit djece, to povećava rizik za bezbjednost i djece i žena, jer podaci i ovog istraživanja potvrđuju da učinioci nasilja ne preuzimaju odgovornost za svoje ponašanje.

Istovremeno, nije dovođena u pitanje roditeljska odgovornost oca koji godinama *krši prava svoje djece* tako što ne održava lične odnose sa njima i ne daje izdržavanje za djecu. Ostaje nejasno i zašto bi činjenica da se otac ne pojavljuje na poziv CSR ili suda vodila zaključku da nije moguće procijeniti njegovu roditeljsku podobnost. Naprotiv, takvo ponašanje već ukazuje na podobnost i odgovornost, a zakoni Crne Gore jasno definišu i roditeljske obaveze i sankcije (*Porodični zakon*, čl. 69, 74, 87 i drugi).

Iako rijetko prisutno, neodgovarajuće je da sud ne zatraži mišljenje organa starateljstva o najboljem interesu djeteta prilikom odlučivanja o povjeravanju i održavanju ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno u situacijama kada postoji nasilje u partnerskom odnosu roditelja. Čak i kada su se roditelji sporazumjeli, u ovim okolnostima potrebna je stručna provjera sporazuma, odnosno provjera da li je on u najboljem interesu djeteta (*Porodični zakon*, čl. 318, 336, 340 i drugi).

Moglo bi se reći da je očigledno da je „očuvanje“ relacija sa ocem stavljano ispred mogućih štetnih uticaja njegovog nasilnog ponašanja na djecu. Prisutan je naglasak da je kontakt oca i djece nužan za njihov pravilan razvoj, kao i da je od izuzetnog značaja uspostavljanje kontakta između roditelja (čak i u slučaju kada su postojale mjere zabrane kontakta). Predlagani modeli održavanja ličnih odnosa djeteta i roditelja kojem nije povjereno u analiziranim presudama nisu se ni po čemu razlikovali od predloga koji bi bili dati u situacijama u kojima nema nasilja. To može biti potvrda pretpostavke da stručnjaci nasilje u partnerskom odnosu roditelja vide kao „prošli događaj“ koji nema uticaja na buduće procese, odnosno da se razvod roditelja vidi kao mogućnost zaustavljanja i prestanka nasilja, prije nego kao mogući rizik od njegovog nastavljanja, naročito zloupotrebom djece i roditeljstva.

Na navedene procjene i odluke stručnjaka nisu uticali ni dječiji iskazi o negativnim osjećanjima prema ocu, jer je CSR bio čvrst u uvjerenju da je održavanje kontakta maloljetne djece i oca neophodno za pravilan i potpun razvoj, a sud je takvo mišljenje prihvatao kao stručno i zasnovano. Odsustvo pretpostavke o riziku da se nasilje nad ženom i djecom nastavi tokom ostvarivanja kontakta djece i oca još je jasnije vidljivo u mišljenjima i odlukama u kojima se ne precizira vrijeme preuzimanja djece, već se roditelji upućuju na česte kontakte i

dogovore, preuzimanje djece od majke ili viđanje djeteta u prisustvu majke (čak i u situacijama kada postoji zabrana kontakta i uznemiravanja ili kada ponašanje učinioca sadrži moguće faktore rizika).

Literatura upućuje na to da su u takvim slučajevima neodgovarajući nedefinirani, fleksibilni, odnosno slobodni modeli viđanja djece sa roditeljem koji je činio nasilje, jer mogu biti osnova za nove sukobe ili različite vrste manipulacije i zloupotrebe djece, usmjerene primarno protiv roditelja-žrtve (Hester & Radford, 1996; Bancroft, 2004; Harne, 2011). U slučaju postojanja nasilja u partnerskom odnosu trebalo bi definisati i način preuzimanja djece koji izbjegava direktne kontakte roditelja, kad god se procijeni da postoje bezbjednosni rizici za nastavljjanje ili ponavljanje nasilja.

„Slobodni“ modeli viđanja djece i roditelja kojem nisu povjerena, kada su djeca adolescentnog uzrasta, predlagani su i određivani uz obrazloženje da to odgovara njihovom uzrastu i razvojnim potrebama, što je tačno. Ali, kada u porodici ima nasilja, nužno je provjeriti da li bi to izložilo dijete, i na koji način, mogućoj manipulaciji, zloupotrebi ili čak nasilju, kao i da li takav predlog/odluka prebacuje odgovornost sa stručnjaka na dijete, stavlja dijete u konflikt lojalnosti, vodi „izborima“ koji ne moraju da budu u njegovom/njenom najboljem interesu.

Održavanje ličnih odnosa djece sa ocem koji je činio nasilje u porodici sasvim je *rijetko ograničavano*, bez obzira na težinu nasilja i njegove posljedice. Nije zabilježena pretpostavka o tome da bi u okolnostima kada djeca imaju psihičke smetnje i teškoće, ili odbijaju kontakt sa ocem (kao posljedica ranijeg iskustva), bilo odgovarajuće da se kontakti privremeno suspenduju, da bi se dijete oporavilo od traumatskog iskustva. Nije zabilježen predlog korektivnih mjera za oca ili njegovo upućivanje na odgovarajući psihološki tretman, kako bi razumio uticaj svog nasilnog ponašanja na djecu i roditeljstvo, osim u sasvim malom broju predmeta (u kojima je predlagana porodična terapija, koja je neodgovarajući tretman u situaciji nasilja u porodici). Samo u jednom slučaju predloženo je uslovljavanje modela održavanja ličnog odnosa djece sa ocem promjenom očevog ponašanja, predlaganjem restriktivnog modela viđanja u kontrolisanim uslovima i njegovog proširenja tek ako otac pokaže pozitivne promjene ponašanja (prije zbog očeve zavisnosti od supstanci i rizika da se u tim okolnostima viđa sa djecom, nego zbog nasilja).

Navedeno potvrđuje pretpostavku da očevi, bez obzira na prirodu svog ponašanja, lako uspijevaju da ostvare standard „dovoljno dobrog roditelja“, jer kod stručnjaka postoji pretpostavka o važnosti ovog kontakta, bez obzira na štetnost njegovog ponašanja prema članovima porodice. Očevo stvarno ponašanje u kontekstu nasilja u porodici se potpuno razdvaja od pretpostavljene važnosti roditeljske figure, zbog čega procjene i predlozi o održavanju kontakta između djece i oca izgledaju kao da nasilja nije bilo, osim u rijetkim (ekstremnim) situacijama. Sve navedeno ide u prilog tvrdnji da stručnjaci nisu razumjeli ili nisu prihvatili standarde u ovoj oblasti, koji se tiču povjeravanja djece, prava na viđanje i bezbjednost, kao i potrebe zaštite i podrške za djecu svedoke (čl. 31 i 26 *Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*).

Ne čudi što su očevi predlagali da se odluka o tome kome djecu treba povjeriti „prepusti samoj djeci“, jer se računalo sa uticajem na djecu preko različitih formi manipulacije (potkupljivanje, ucjenjivanje ili instruiranje djece protiv majke). Zabrinjava kada i stručnjaci to prihvataju i predlažu, zato što ne prepoznaju potencijal za manipulaciju u konkretnom slučaju, ili što odgovornost za odluku, po našem mišljenju, neopravdano prebacuju na djecu starijeg uzrasta.

Samo u jednom slučaju tužilja je predložila donošenje *privremene mjere* o povjeravanju djece (dok se sudski postupak ne završi), iako bi takva mjera bila odgovarajuća u svim postupcima gdje postoji nasilje u porodici, posebno kada postoji rizik da postupak dugo traje,

kako bi se spriječila mogućnost produbljanja konflikta i/ili nasilja u okolnostima u kojima nisu uspostavljena jasna pravila.

Stručnjaci u centru za socijalni rad i sudu pokazuju da ne znaju da dovedu u vezu prava i obaveze i njihova ograničenja u složenim situacijama kao što je odlučivanje o roditeljstvu u kontekstu nasilja u intimnom partnerskom odnosu. U nekim presudama se tumačenje najboljeg interesa djeteta poziva na standarde *Konvencije o pravima djeteta* i odredbe čl. 63 *Porodičnog zakona* Crne Gore kojim je predviđeno „da je djetetu zagantovano pravo da održava lične odnose sa roditeljem sa kojim ne živi, a kojem pravu odgovara i pravo i obaveza tog roditelja da sa djetetom održava lične odnose, čl. 79 st. 3“. Međutim, ovo pravo djeteta i roditelja ima jasna zakonska ograničenja, ali znanje stručnjaka i procjene situacija nisu bili takvi da bi se ona aktivirala. Ni u jednoj presudi sud se *nije pozvao* na odredbe *Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, na član 31 - *Starateljstvo, pravo na posjetu i bezbjednost*, u kojem se članice obavezuju da će preduzeti neophodne zakonodavne ili druge mjere kako bi obezbijedile da prilikom dodjele starateljstva i prava na posjetu djece, slučajevi nasilja obuhvaćeni ovom Konvencijom budu uzeti u obzir, kao i to da ostvarivanje prava na posjetu ili starateljstvo ne ugrozi prava i bezbjednost žrtve ili djece.

Procjena posljedice, potreba za oporavkom i rizika od budućeg nasilja za djecu i njihove majke

Iako bi se očekivalo da u svakom predmetu u kom je bilo nasilja u partnerskom odnosu roditelja budu utvrđivane moguće posljedice po djecu, to u analiziranim presudama nije navedeno. Tek je u svakom trećem slučaju pominjano da djeca pokazuju određene posljedice usljed izloženosti „konfliktnoj atmosferi unutar porodice“, uglavnom opisivano uopšteno. Priroda analiziranog sadržaja ne omogućava da se sasvim pouzdano zaključi da nije bilo sistematskog utvrđivanja posljedica nasilja u porodičnom kontekstu na djecu, ali podaci o tome nisu bili sastavni dio obrazloženja mišljenja CSR i odluka suda. Međutim, u kontekstu nasilja u porodici bilo bi nužno detaljno prikupljanje i prikaz podataka o tome čemu su djeca bila izložena dok je trajalo nasilje, da li je i na koji način to uticalo na njihovo ponašanje, emocije, odnose sa roditeljima (svakim pojedinačno), sa članovima porodice i u okruženju, na školsko postignuće, somatske i psihičke promjene ili smetnje, jer brojna istraživanja potvrđuju postojanje takvih uticaja (Maxwell, 1994; Edleson, 1997; Kitzmann et al., 2003; Summers, 2006; Ignjatović, 2013).

Ni navodi o prisustvu kontinuiranog nasilja i dječijeg svjedočenja nasilju, uključujući prijetnje i strah za bezbjednost majke i djece, nisu isključivali buduće kontakte sa ocem, koji su ocjenjivani kao važni za dječiji pravilan razvoj. Ne navodi se šta znači „funkcionalan odnos“, niti su predlagane okolnosti i mjere da se do toga dođe. Nije bilo ni predloga mjera za korekciju ponašanja, stavova i vrijednosti učinioca nasilja koji je roditelj, niti predloga za upućivanje djece na specijalizovani tretman (osim u dva slučaja), suprotno prihvaćenim standardima i obavezama Crne Gore (čl. 26 *Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*).

U literaturi se govori o tome da stalni kontakt sa ocem koji je činio nasilje može da ometa stvaranje povoljne atmosfere za oporavak djece od traumatskog iskustva (Bancroft, 2004; Bancroft & Silverman, 2006; Harne, 2011). Ističe se da su djeci potrebi uslovi koji pružaju osjećaj fizičke i emotivne bezbjednosti u okruženju u kojem borave, što je prvi i neophodan korak ka procesu emotivnog oporavka od traume. Dalje, oporavak djece zavisi od postojanja strukture, granica i predvidljivosti u domu u kome ona žive, kao protivteža prethodnim iskustvima straha i nesigurnosti. Kvalitet odnosa sa nenasilnim roditeljem koji brine o djeci jedan je od najvažnijih aspekata oporavka, što zahtijeva i pružanje pomoći majkama, a prije svega garantovanje njihove bezbjednosti. Ne bi smjelo da se dozvoli da

učinilac nasilja koristi kontakte sa djecom da bi kod njih podsticao konflikt lojalnosti ili ohrabrivao otpor i nepoštovanje majke. Djeca ne bi trebalo sa se osjećaju odgovornim za brigu o odraslima, a samoljubivost učinilaca nasilja nekada vodi ka tome da oni zahtijevaju da djeca emotivno brinu o njima, naročito nakon razdvajanja roditelja, što je bio slučaj i u ovdje analiziranim predmetima. Dalje, navodi se važnost očuvanja povezanosti između djece, kao i pružanje podrške da se smanji tenzija između njih, ukoliko je bilo namjernog favorizovanja i podriivanja njihovih odnosa, što učinioci nasilja nekada namjerno rade. Zbog toga što veliki broj učinilaca nasilja nije sposoban da omogući ili podrži većinu od opisanih uslova za oporavak djece, smatra se da je neodgovarajuće da im djeca budu povjerena, a to se često odnosi i na kontakte bez nadzora (Bancroft & Silverman, 2006).

Isti autori ističu da bi stručnjaci trebalo da posvete znatnu pažnju i prikupe informacije iz različitih izvora o tome *da li se očevo ponašanje promijenilo*, imajući u vidu da njegovi stavovi i ponašanje mogu da imaju negativan razvojni uticaj na djecu. Opisuju se pokazatelji promjena koji podrazumijevaju prevazilaženje poricanja i umanjivanja, kao uslov suočavanja sa vlastitim nasilnim ponašanjem, kao i prekidanje opravdavanja, prebacivanja odgovornosti i okrivljavanja partnerke – majke djece. Bilo bi važno da učinilac nasilja bude sposoban da detaljno identifikuje destruktivni uticaj svog nasilnog ponašanja i da pokaže da saosjeća sa svojim žrtvama, da prihvata svoju odgovornost i da se ne fokusira samo na vlastite potrebe i prava. Ističe se da oni koji naprave stvarni pomak u shvatanju problema, prihvataju da njihovo nasilno ponašanje nosi posljedice. Neuvažavanje posljedica, kontinuirani bijes, optuživanje i prebacivanje odgovornosti za svoje ponašanje, insistiranje na vlastitim potrebama, ukazuje da se promjena stavova i uvjerenja nije desila, odnosno nagovještava povratak na nasilno ponašanje (Bancroft & Silverman, 2006).

Nužno je na sistematičan način provjeriti i *moгуće rizike od budućeg nasilja i zloupotrebe*, i prema djeci i prema njihovim majkama. Ističe se da je procjena rizika složen proces, u kom informacije dobijene od učinioca nasilja vjerovatno neće biti pouzdane, te ih je važno sakupiti iz različitih izvora (Bancroft & Silverman, 2006). Ovi autori predlažu prikupljanje što detaljnijih podataka o sljedećim pokazateljima: nivo fizičke opasnosti u ponašanju učinioca po partnerku-majku djece, istoriju fizičkog zlostavljanja djece, istoriju eventualnih seksualnih zloupotreba ili prelaženja dječijih granica, dovođenje djece u opasnost dok zlostavlja njihovu majku, nivo psihološke okrutnosti prema majci ili prema djeci, postojanje prinudne ili manipulativne kontrole u partnerskoj vezi, istoriju korišćenja djece kao „oružja“ protiv njihovih majki ili namjerno podriivanje njenog roditeljstva, percepciju sebe kao osobe koja zasluуuje posebna prava i privilegije unutar porodice, zanemarivanje ili nedovoljno učestvovanje u roditeljstvu, odbijanje da se prihvati kraj veze ili odluka partnerke da započne novu vezu, mogućnost da se djeca zadrе izvan određenog modela viđanja ili da se otmu, istoriju nasilnikove eventualne zloupotrebe psihoaktivnih supstanci ili problema sa mentalnim zdravljem (iako se navodi da mali broj nasilnika ima tu vrstu problema). U analiziranim presudama bilo je podataka koji ukazuju na neke od ovdje navedenih pokazatelja, ali ne i odgovarajućih postupaka utvrđivanja i sugerisanja mjera koje bi mogle da smanje mogućе rizike od budućeg nasilja, osim sasvim rijetko.

Specifične teme u vezi sa povjeravanjem djece i određivanjem modela održavanja ličnih odnosa sa roditeljem kojem nisu povjerena

Nekoliko tema je *izdvojeno*, kako bi se istakao značaj njihovog pažljivog razmatranja u svim situacijama povjeravanja djece i predlaganja/određivanja modela održavanja ličnih odnosa djece i roditelja kojem nisu povjerena, kada u partnerskom odnosu roditelja postoji nasilje.

Kada se donosi odluka *da djeca budu povjerena ocu koji je vršio nasilje nad njihovom majkom*, osim temeljnog ispitavanja činjenica da li je i dijete bilo žrtva nasilja ili mu je

svjedočilo, na koji način i sa kakvim posljedicama, bilo bi važno provjeriti i prikupiti i sve podatke o mogućim rizicima za bezbjednost i razvoj djeteta, kako je to već opisano. Stručnjacima bi pomoglo ako bi početna pretpostavka bila da u takvim okolnostima *raste* rizik da učinilac nasilja zloupotrijebi roditeljsku ulogu ako mu djeca budu povjerena (ili prilikom ostvarivanja kontakta sa djecom). Nadležni organi bi trebalo efikasno da spriječe takve zloupotrebe, umjesto da dužina postupka normalizuje nezakonito postupanje nasilnog roditelja.

Trebalo bi ispitati da li postoji rizik za djecu da prihvate nasilne obrasce ponašanja oca, jer istraživanja potvrđuju da se to dešava (Krug et al., 2002; Ajduković i Pečnik, 2000; Ignjatović, 2013). Kao što je već navođeno, otac koji se nasilno ponaša može nametati djeci strogu kontrolu i grubo disciplinovanje, što kod njih može stvarati dodatne probleme, imajući u vidu da su već bila traumatizovana njegovim ponašanjem. Suprotno, u ovakvim situacijama prisutan je i rizik od zanemarivanja i neodgovornog roditeljstva, jer učinioci nasilja često imaju teškoću da se fokusiraju na potrebe djece ili namjerno koriste popustljivost da pridobiju njihovu lojalnost. Trebalo bi odlučnom reakcijom spriječiti okretanje djece protiv majki, a ovu pojavu vidjeti kao dugoročno štetnu za razvoj djece. Takođe, trebalo bi ispitati i da li postoji rizik od toga da djeca budu izložena nasilju u očevoj novoj partnerskoj vezi, jer je takvo ponašanje prilično stabilno (Bancroft & Silverman, 2006).

Složene situacije, kao što je roditeljstvo u okolnostima nasilja u porodici, trebalo bi sagledavati u kontekstu. To uključuje i *razumijevanje rodni disbalansa u moćima i ulogama*, koji su tipični u situacijama nasilja u partnerskom i porodičnom kontekstu, kao i u patrijarhalnim društvima, uprkos zakonski jednakim pravima partnera/roditelja. *Rodno neosjetljive procjene* su nepravedne i vode pogrešnim zaključcima o motivaciji majke da brine o djetetu u konkretnom slučaju.

Nezaposlenost majke, zavisnost od novog supružnika, siromaštvo i život u malojoj, izolovanoj zajednici određuju njenu realnu mogućnost da preuzme brigu o svojoj djeci, slobodno o tome odluči, ali utiče i na izjašnjavanje djece. Za razliku od nje, otac djece koji živi u velikom gradu, i kada ima neredovna primanja, u boljoj je poziciji da traži da mu djeca budu povjerena, bez smetnji ili ograničenja od strane svoje nove supruge, kao što je pokazao ovdje prikazani slučaj. Rodna razlika u pozicijama moći žene i muškarca u partnerskom odnosu, uz ekonomsku zavisnost žene, bitno određuje njenu „roditeljsku motivaciju“ i mogućnost slobode odlučivanja i izbora. Zbog toga, čini se da nije odgovarajući zaključak stručnjaka da se „stiče utisak da majka ne posjeduje dovoljno motivisanosti u pogledu preuzimanja brige o obje kćerke i da lične interese stavlja ispred interesa djece“. Iako odluka o povjeravanju djece ocu u ovom slučaju ne mora biti sporna, obrazloženje odluke je neodgovarajuće, sagledano izvan konteksta.

Bilo bi važno pažljivije razmotriti i različito tumačenje najboljeg interesa djeteta u vezi sa njegovim/njenim pravom na *očuvanje* porodične sredine ili kontakta sa roditeljem, koje se poziva na *Konvenciju o pravima djeteta* i odredbe *Porodičnog zakona Crne Gore*. Posebno pažljivo bi trebalo ispitati mogući uticaj nasilnog roditelja na djecu koja *odbijaju kontakt* sa roditeljem u čijem ponašanju nije bilo elemenata koji bi to opravdavali, i preduzeti odgovarajuće i pravovremene mjere (intervencije usmjerene na oca) da se takvo ponašanje djece ne bi stabilizovalo. Takođe, pažljivije bi trebalo razmotriti kakav uticaj na djecu ima *promjena mjesta boravka* u odnosu na njihovu potrebu za stalnošću, kao obrazloženje da ona ostanu kod oca koji aktivno ometa kontakte sa majkom (što je bilo mišljenje vještaka). U istom predmetu je *povezanost djece* sa ocem pretpostavljena ne samo povezanosti sa majkom, već i sa sestrama, te bi trebalo zahtijevati bolje obrazloženje za *razdvajanje* braće i sestara (što je takođe bio predlog vještaka). Predstavnici CSR ni u tom, kao ni u drugim predmetima, nisu iznosili takve predloge, naprotiv, uvijek je naglašavano da, bez obzira na odluku o povjeravanju djece, njihov najbolji interes je da ostanu zajedno.

Dužnu pažnju bi trebalo pokloniti i ispitivanju okolnosti u kojima djeca *ne žele kontakt* sa roditeljem koji je činio nasilje nad njihovom majkom i njima, odnosno koja vrsta pomoći i

podrške je odgovarajuća za njih, kao i koje korektivne ili mjere nadzora bi bile odgovarajuće za roditelja koji se nasilno ponašao, uključujući i mogućnost da se u takvim okolnostima *privremeno prekinu* odnos sa ocem u najboljem interesu djeteta (Straton, 1993). Nije bilo, a moralo bi biti, mnogo više obraćanja pažnje na potrebe djece za *oporavkom* od traumatskog iskustva, saglasno standardima *Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici*, čl. 26 – *Zaštita i podrška za djecu svjedoke*, u kom se ističe obaveza obezbjeđivanja psihosocijalnog savjetovanja primjerenog uzrastu djece svjedoka svih vidova nasilja obuhvaćenih Konvencijom.

Konačno, kada se djeca upućuju na *neposredno izjašnjavanje mišljenja*, što je njihovo pravo u odnosu na sva pitanja koja ih se tiču, to uz *pravilnu pripremu djeteta*, ne oslobađa nadležne stručnjake obaveze da ispitaju i daju mišljenje o najboljem interesu djeteta, kao i da pažljivo razmotre da li je djetetovo mišljenje suprotno njegovom/njenom najboljem interesu (Petrušić i sar., 2015; Petrušić i sar., 2015).

ZAKLJUČCI

Nevidljivo nasilje u partnerskim odnosima i njegov rodni karakter. Samo u 29 od 395 presuda za razvod braka i povjeravanja djece registrovano je nasilje u partnerskom odnosu i u porodici. Imajući u vidu podatke o rasprostranjenosti nasilja prema ženama i nasilja u porodici u Crnoj Gori, mogao se očekivati veći broj presuda u kojima postoji ova problematika, jer je to jedan od razloga razvoda, odnosno razdvajanja partnera. U svih 29 presuda muškarci su bili učinioci nasilja a žene žrtve, što je potvrdilo izraziti rodni karakter nasilja u intimnom partnerskom odnosu. Nasilje koje se pominje u tužbama za razvod braka nije uvijek prijavljivano, procesuirano i kažnjavano, ali su novčane kazne za ova djela sasvim neodgovarajuće i suprotne standardima dobre prakse (*Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici – čl. 48 – Zabrana procesa obaveznog alternativnog razrješenja sporova odnosno određivanja kazne*). U presudama su bračni/partnerski odnosi najčešće označavani kao „ozbiljno i trajno poremećeni“, a ne kao nasilje. To ukazuje na nerazumijevanje ili ignorisanje systemske prirode zlostavljanja (kao obrasca kontrole putem prinude, zastrašivanja i represije), što u ishodu opravdava mušku dominaciju. Stručnjaci bi morali da imaju jasnu svijest da „politika imenovanja“ utiče na vidljivost fenomena nasilja, na primjenu zakona, kao i na praksu zaštite i podrške žrtvi. Neodgovarajući stavovi i/ili nedostatak znanja stvara teškoće u razumijevanju složenih veza između nasilja u intimnom partnerskom odnosu i roditeljstva, njegovih posljedica, bezbjednosti i najboljeg interesa djeteta.

Rizik od povećanja nasilja nad ženama u periodu tokom i nakon razvoda/odvajanja. Analiza 29 presuda u kojima se pominje nasilje u intimnom partnerskom odnosu potvrđuje da nisu na sistematski način utvrđivane prisilne taktike zlostavljača, kao što su kontrola, izolacija, ljubomorno optuživanje, emocionalno i ekonomsko zlostavljanje, omalovažavanje, degradiranje, zastrašivanje, ucjenjivanje, proganjanje i prijetnje. Pretpostavka je da stručnjaci nemaju dovoljnu podršku za to, u vidu specijalizovanih obuka i konkretnih uputstava, odnosno da nemaju dovoljno znanja i vještina da identifikuju, utvrde i dokumentuju manipulativne forme dominacije, zloupotrebe i ugrožavajućeg ponašanja. To povećava rizik od nasilja prema ženi (i djeci) u periodu razvoda/razdvajanja partnera. U postupanju stručnjaka nedostaje rutinska provjera nasilja i procjena rizika da se ono pojavi dok traju sudski procesi i nakon razvoda/razdvajanja partnera, posebno preko djece (zloupotrebom djece), što indirektno toleriše i prethodna i buduća nasilna ponašanja.

Povezanost nasilja nad ženama sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece. Nije utvrđeno postojanje sistematičnog pristupa u utvrđivanju, interpretiranju i evidentiranju povezanosti između nasilja nad ženom sa zlostavljanjem ili zloupotrebom djece. Dječje svjedočenje nasilju oca nad majkom, korišćenje djece protiv žene i prijetnje ženi djecom nedovoljno su prisutni ili im stručnjaci ne pridaju odgovarajuće značenje u procjenama i odlukama. To što je otac djece krivično odgovarao za nasilje dok su roditelji bilo u braku stručnjacima najčešće ne ukazuje na rizik od budućeg nasilja, niti utiče na procjene o njegovom roditeljstvu, čak ni kao neodgovarajući stavovi i ponašanje za razvoj djece. Rijetko se uzimaju u obzir i navodi direktnog nasilja oca prema djeci, a kada ga nije bilo, zaključuje se da nema indicija da će ga biti.

Roditeljstvo u kontekstu nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Podaci analize 29 presuda potvrđuju da su djeca pretežno povjeravana majkama na odgoj, čuvanje, vaspitanje i izdržavanje. Jasno su prisutne teškoće da se svjedočenje i izloženost djece nasilju ili specifične taktike „korišćenja djece“ protiv majke sagledaju povezano, istovremeno i kao nasilje protiv žena (što im je primarni motiv) i kao nasilje protiv djece. Pretpostavka o mogućnosti razdvajanja partnerske i roditeljske uloge u potpunosti ignoriše disbalans u moćima i odgovornostima (ko koga kontroliše). Upućivanje žene na kontakt sa nasilnim partnerom zbog

djece ide naruku učiniocu, stavljajući (nenamjerno) stručnjake na njegovu stranu, suprotno profesionalnim i etičkim principima. To povećava rizik da preporuke i odluke stručnjaka ugroze, umjesto da zaštite, sigurnost/bezbjednost žene, ali i djece. Očevo nasilno ponašanje, čak ni kada je bilo ozbiljno (prekršajno i krivično sankcionisano) ili kada su i djeca bila žrtve takvog ponašanja, nije dovođeno u vezu sa njegovim roditeljstvom. U presudama nije bilo zapisa koji bi ukazali da su sistematski i sveobuhvatno utvrđivane posljedice nasilja na roditeljstvo i odnose roditelj–dijete. Nije bilo ni predloga mjera za korekciju ponašanja, stavova i vrijednosti učinioca nasilja.

Modeli održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem koji je činio nasilje u partnerskom/porodičnom kontekstu. Odluke o modelu održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljem kojem nisu povjerena u ovom uzorku presuda bile su (skoro) sasvim neosjetljive na okolnost da je postojalo nasilje u relaciji roditelja, kojem su svjedočila i djeca. Često predlagani i usvajani „slobodni“ ili „standardni“ modeli održavanja odnosa djeteta sa roditeljem koji se nasilno ponaša, potkrepljuju zaključak da kod stručnjaka ne postoji u dovoljnoj mjeri razvijena pretpostavka o povezanosti nasilja nad ženama i zlostavljanja djece, kao i da ta mogućnost postoji i nakon razdvajanja/razvoda partnera. Paradoksalni su predlozi i odluke stručnjaka o preuzimanju djeteta od majke (koja je zbog nasilja bila u Sigurnoj ženskoj kući ili koja ima mjere zabrane kontakta) i zbunjujući su za žene, jer stvaraju mogućnost za kršenje mjera i predstavljaju potencijalni rizik za pojavu novog nasilja (ili sukoba) između bivših partnera. To govori u prilog tezi da se pravo na održavanje odnosa djeteta i oca favorizuje u odnosu na princip bezbjednosti majke i djece. Stručnjaci su se često pozivali na „saglasnost stranaka“ oko određivanja modela održavanja ličnih odnosa djece i oca, bez vidljivog razmatranja da li je to u najboljem interesu djece (osim uopštene konstatacije da jeste), odnosno da li je žrtva u poziciji da (is)pregovara sa partnerom odnose koji su u dječijem i njenom najboljem interesu. Nisu zabilježeni predlozi za praćenje kvaliteta kontakta djece sa ocem koji je činio nasilje, a sasvim su rijetki predlozi i odluke upućene ocu u vezi sa promjenom ponašanja kao uslovom kontakta (nadgledani/kontrolisani kontakt), uglavnom u vezi sa rizikom koji proizlazi iz zloupotrebe psihoaktivnih supstanci.

Posljedice nasilja za žene i djecu i njihove potrebe za oporavkom. Tek je u svakom trećem slučaju pominjano da djeca pokazuju određene posljedice usljed izloženosti „konfliktnoj atmosferi unutar porodice“, uglavnom opisivano uopšteno. To bi moglo da ide u prilog zaključku da te činjenice nisu na sistematičan način i cjelovito razmatrane. U presudama nije bilo zapisa koji bi ukazali da su sistematski i sveobuhvatno utvrđivane posljedice nasilja na (fizičko i mentalno) zdravlje djece i druge važne aspekte razvoja djece. Nije bilo ni predloga za upućivanje djece na specijalizovani tretman, osim sasvim rijetko (u dva slučaja). Iz presuda se ne može vidjeti, a moguće je da su postojali ovakvi predlozi centra za socijalni rad u okviru plana sprovođenja mjera zaštite korisnika i praćenja efekata preduzetih usluga i mjera ili savjetodavnog usmjeravanja, što bi bilo obavezno prema standardima rada (*Pravilnik o bližim uslovima i standardima za obavljanje stručnih poslova u socijalnoj i dječjoj zaštiti*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja Crne Gore).

Najbolji interes djeteta. Iako je riječ o standardu koji zahtijeva složenu procjenu različitih faktora, on svakako uključuje fizičku i emocionalnu bezbjednost/sigurnost djeteta. U analiziranim presudama nedostaje evidencija o tome da su stručnjaci u svakom pojedinačnom slučaju s dužnom pažnjom razmatrali kako je nasilje prema majci povezano sa zlostavljanjem i zloupotrebom djece, efekte koje je to imalo ili bi moglo imati na razvoj djece, uključujući rizike za buduću bezbjednost/sigurnost djeteta (i nenasilnog roditelja). Zbog toga navedeni faktori uglavnom nisu uticali na mišljenja i odluke o aranžiranju odnosa roditelj–dijete. Favorizovano je pravo djeteta da održava odnose sa roditeljem kojem nije povjereno, u odnosu na princip bezbjednosti/sigurnosti djeteta, kao da nasilno ponašanje oca po sebi ne predstavlja problem (negativni uzor, neodgovarajući stavovi i ponašanje, mogućnost međugeneracijskog

prenosa nasilja) Najčešće je izostajao proaktivni stav u predlaganju kontrolisanih modela susreta oca i djece, izbjegavanja preuzimanja djece od majke, postavljanja jasnih uslova i očekivanja za učinioca nasilja u vezi sa promjenom ponašanja, ili predlaganje drugih mjera zaštite djece.

Neodgovarajuće procjene i intervencije stručnjaka. Nerazlikovanje (izjednačavanje) nasilja u intimnom partnerskom odnosu sa sukobom, nerazumijevanje zloupotrebe kao kontrole i nasilja, izolovani pristup nasilju nad ženama u odnosu na nasilje nad djecom, favorizovanje saradnje roditelja i kontakta oca i djece, podržavanje alternativnih rješenja „spora“ (npr. sporazum roditelja, porodično savjetovanje), izostanak privremenih rješenja koja uspostavljaju jasna pravila i smanjuju bezbjednosne rizike za žene i djecu dok traju sudski procesi, izostanak proaktivnog stava u predlaganju kontrolisanih modela viđanja djece sa ocem, uključujući privremeni prekid kontakta ako je to potrebno za oporavak djece od traumatskog iskustva, po našem su mišljenju neodgovarajući postupci u kontekstu nasilja u partnerskom odnosu roditelja maloljetne djece. Bilo bi važno utvrditi šta su uzroci za to, a svakako bi bilo važno obezbijediti odgovarajuća stručna uputstva i obuke.

Obavezni podaci u izvještajima stručnjaka. Kada se roditelji maloljetne djece razvode, a u njihovom partnerskom odnosu je bilo nasilja, procjene i odluke o najboljem interesu djece, odnosno o povjeravanju djece i određivanju načina održavanja ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno, moraju da uzmu u obzir čitav niz specifičnih podataka. To uključuje analizu navoda o prethodnom nasilju (dok su roditelji bili u braku ili vanbračnoj zajednici), utvrđivanje da li je nasilje bilo prisutno i prema djeci (i koje vrste), da li su mu ona svjedočila ili su bila zloupotrebljavanja (i na koji način), kako je to uticalo na njih i na njihove razvojne potrebe, da li postoje rizici da se neodgovarajuće ili zlostavljajuće roditeljsko ponašanje nastavi (i na koji način), šta su potrebe djece u odnosu na oporavak od traumatskog iskustva, da li nasilni roditelj pokazuje spremnost da mijenja ponašanje (pod kojim uslovima i čime to dokazuje), koje su potrebe majke-žrtve nasilja u procesu oporavka od nasilnog odnosa i osamostaljivanja.

PREPORUKE

Bezbjednost kao najvažniji organizujući princip zaštite i postupanja. Zaštita i sigurnost svih žrtava nasilja mora biti primarni zadatak u svim postupcima stručnjaka. Bezbjednost žene i djece treba da je osigurana tokom cijelog procesa, u svim fazama i postupcima i prilikom donošenja odluka. Bezbjednost znači držati učinioca nasilja izvan uticaja na žrtve, što isključuje i zloupotrebu djece. Iako se ne radi o pouzdanom postupku, procjena bezbjednosnih rizika je obavezna aktivnost stručnjaka. To bi u nekim okolnostima zahtijevalo i izradu „individualnog sigurnosnog plana“ za sve žrtve nasilja u porodici.

Razumijevanje razlike između sukoba i nasilja u partnerskom odnosu. Bilo bi od suštinske važnosti da stručnjaci unaprijede razumijevanje razlike između partnerskog sukoba i nasilja/zlostavljanja žene. Čak i kada se radi o sukobu, to ne umanjuje potrebu da se procjenjuju rizici od moguće eskalacije i posljedica. Trebalo bi razjasniti značenje često korišćene formulacije „poremećeni partnerski odnosi“ i izbjegavati njenu upotrebu kada se radi o nasilju.

Razumijevanje pozicije djece u situaciji nasilja u partnerskom odnosu roditelja i u porodici. Iako je prihvaćeno mišljenje da su djeca žrtve nasilja, ne samo kada ga direktno trpe, već i kada mu svjedoče, mora biti unaprijeđeno razumijevanje bliske veze između nasilja nad djecom i nasilja nad ženama, kao i taktike „korišćenja djece“ protiv majke. To bi morao biti obavezan sadržaj svih stručnih procjena (predstavnik centra za socijalni rad i vještaka) i odluka (predstavnik suda).

Procjena roditeljstva u kontekstu nasilja u partnerskom odnosu roditelja i u porodici. Procjena roditeljskih kapaciteta i podobnosti složen je profesionalni zadatak, jer ne postoji iscrpan (valjan i pouzdan) spisak karakteristika koje bi trebalo utvrditi. Otkrivanje i utvrđivanje postojanja nasilja u partnerskom odnosu roditelja, svjedočenja, zloupotrebe ili nasilja prema djeci – obavezan je element ove procjene. Ona mora da uključi i pitanje o tome kakav je uticaj nasilja na različite aspekte roditeljstva, kakve je efekte imalo nasilje na svako dijete, šta aktuelno ponašanje učinioca nasilja govori o njegovoj spremnosti da podriva odnos majka–dijete ili njen autoritet, koje rizike može da provocira kontinuirana dostupnost djece nasilnom roditelju, da li postoji motivacija za promjenu nasilnog ponašanja (koja uključuje prihvatanje odgovornosti za svoja djela), koja podrška je na raspolaganju djeci i roditelju-žrtvi. Djeca ne smiju biti povjerena nasilnom roditelju, a ne preporučuje se ni zajedničko roditeljstvo, jer zahtijeva saradnju, povjerenje i poštovanje između bivših partnera, koji u okolnostima nasilja ne postoje.

Održavanje ličnih odnosa djeteta sa roditeljem kojem nije povjereno u kontekstu nasilja. Kada je utvrđeno postojanje nasilja, mišljenje i odluke stručnjaka treba da se rukovode principom bezbjednosti/sigurnosti djece i nenasilnog roditelja, suprotno uvreženom mišljenju kako sva djeca treba da imaju što češće susrete sa oba roditelja. Dogovor roditelja u ovim okolnostima nije najbolji (a nekada nije ni moguć), te ga ne bi trebalo predlagati. Odluke o kontaktima nasilnog roditelja i djece morale bi da budu koncipirane precizno i jasno, tako da se smanji svaka nejasnoća u tumačenjima (kao povod za dodatni kontakt ili sukob). Odluke o kontaktima bi trebalo usaglasiti sa mjerama zaštite od nasilja. Nisu preporučeni „slobodni“ modeli kontakta, niti bi trebalo tolerisati nepoštovanje sudskim odlukama o modelima. Svi kontakti pod restrikcijom trebalo bi da su praćeni programom rada sa učiniocem nasilja. Restriktivni modeli se mogu mijenjati samo ako ih se nasilni roditelj pridržava i ne ponavlja nasilje. Stručnjaci bi morali da unaprijede znanje i vještine za ispitivanja promjene učinioca nasilja, nezavisno od toga šta on govori o svom ponašanju i motivima za roditeljstvo.

Najbolji interes i učešće djeteta u postupcima. Utvrđivanje postojanja nasilja u porodici mora biti obavezni element procjene „najboljeg interesa djeteta“, bez obzira na to da li se ono u tužbenom zahtjevu stranaka pominje ili ne. Kada postoji nasilje u intimnom

partnerskom odnosu, nužna je i pretpostavka protiv povjeravanja djece nasilnom roditelju, uključujući predlaganje zajedničkog roditeljstva i insistiranje na saradnji/kooperaciji roditelja. Pitanja roditeljskog staranja i održavanja ličnih odnosa djece sa roditeljima mora biti na jasan način povezano sa pitanjima bezbjednosti/sigurnosti djeteta (i nenasilnog roditelja). Bitno je da se obezbijedi pravo djeteta da izrazi mišljenje u svim postupcima pred sudom i drugim organima, na način koji odgovara njegovom uzrastu i uz potpuno informisanje i dobru pripremu, kao i pravo da se zaštite njegova bezbjednost i dobrobit tokom svih procesa.

Potrebe i oporavak djece i žrtve nasilja. Oporavak djeteta može da počne samo u bezbjednom okruženju, izvan zloupotreba na koje je spreman učinilac nasilja. To uključuje bezbjednost u svim postupcima, kao i razumijevanje efekata traume, pomoć u pribavljanju i integraciji informacija, dostupnost resursa, razumijevanje razlika koje postoje među ženama-majkama i njihovim situacijama. Treba imati u vidu da žrtve imaju pravo, a država odgovornost, da im bude pružena sveobuhvatna opšta i specijalizovana podrška (*Konvencije Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici – IV Poglavlje – Zaštita i podrška.*). To uključuje i podršku za roditeljstvo majki koje su žrtve nasilja.

Pouzdan i valjani postupci procjene i odlučivanja. Složenost pojava i situacija, kao i nedostatak jasnih i praktičnih uputstava, postavljaju pred stručnjake ozbiljne zadatke i izazove. Nalazi i mišljenja stručnjaka moraju da budu zasnovani na informacijama o činjenicama koje potiču iz različitih izvora. Valjalo bi da su stručnjaci svjesni široko rasprostranjenih uvjerenja i predrasuda (individualnih, institucionalnih i društvenih) u vezi sa svim temama procjene i odlučivanja kada je riječ o nasilju u porodičnim odnosima. Nužno je da stručnjaci koji učestvuju u procjenama u vezi sa ovim pitanjima poznaju zakone, međunarodne standarde i obaveze. Odluke koje donosi sud u ovim postupcima treba da omoguće nesmetani razvoj djece i da obezbijede djelotvornu i svrsishodnu zaštitu od nasilja. Kad god postoji prijetnja da postupci dugo traju, trebalo bi uspostaviti privremena pravila za regulisanje roditeljstva. Kad god postoji evidencija o nasilju ili se radi o rizičnim ponašanjima, potrebno je predložiti mjere zaštite od nasilja dok traju sudski postupci i nakon njih. Smanjenje sekundarne viktimizacije žrtava, iniciranje izrade bezbjednosnog plana i pružanje odgovarajuće podrške za žrtvu nasilja i djecu, trebalo bi da predstavlja standardni postupak stručnjaka koji su uključeni u ove procese.

Standardi međunarodnih ugovora kao orijentiri za postupanje stručnjaka u ovoj oblasti. Standardi međunarodnih ugovora, koji obavezuju državu, kao i standardi i stavovi Evropskog suda za ljudska prava u slučajevima nasilja nad ženama i nasilja nad djecom ili zaključna zapažanja međunarodnih ugovornih tijela koje je dobila Crna Gora, trebalo bi da budu orijentiri za postupanje stručnjaka u ovoj oblasti. *Konvencija o pravima djeteta i Konvencija Savjeta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici* sadrže međusobno saglasne standarde, te bi stručnjaci trebalo, kad god je odgovarajuće, da se direktno pozivaju na oba međunarodna ugovora. S dužnom pažnjom bi trebalo interpretirati odredbe čl. 9, stav 3, koje se odnose na pravo djeteta odvojenog od jednog ili oba roditelja da redovno održava lične odnose i neposredne kontakte sa oba roditelja, *osim ako je to u suprotnosti sa najboljim interesom djeteta* (podvukle autorke), kao i odredbe čl. 19 koje se odnose na obavezu država da zaštite djecu od svih oblika nasilja. Od posebne važnosti za razmatranu temu je i primjena člana 32 – *Starateljstvo, pravo na posjetu i bezbjednost*, člana 48 – *Zabrana procesa obaveznog alternativnog razrješenja sporova odnosno određivanja kazne* i člana 26 – *Zaštita i podrška za djecu svjedoke iz Konvencija Saveta Evrope o sprječavanju i suzbijanju nasilja nad ženama i nasilja u porodici.*

KORIŠĆENA LITERATURA

- Ajduković i Pečnik (2000). Međugeneracijski prenos nasilja u obitelji, u: Ajduković, M., G. Pavleković (ur.): *Nasilje nad ženama u obitelji*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 69–80.
- Analiza kaznene politike u krivičnim i prekršajnim predmetima u oblasti porodičnog nasilja u Crnoj Gori za 2017. godinu* (2019). Podgorica: Savjet Evrope, Centar za ženska prava.
- Appel, A.E. and G.W. Holden (1998). The co-occurrence of spouse and physical child abuse: A review and appraisal, *Journal of Family Psychology*, 12, 579–599.
- Archer, J. (2000). Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review, *Psychological Bulletin*, 126, 651–680.
- Archer, J. (2002). Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review, *Aggression and Violent Behavior*, 7, 313–351.
- Bancroft, L. & J. G. Silverman (2002). *The Batterer as Parent: Addressing the Impact of Domestic Violence on Family Dynamics*, Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Bancroft, L. and J. G. Silverman (2006). Assessing Risk To Children From Batterers, *Quarterly E-Newsletter*, July 2006, ABA Commission on Domestic Violence – Justice and Safety for Victim of Domestic Violence.
- Bancroft, L., Silverman, J. G. & Ritchie, D. (2012) *The Batterer as Parent: Addressing the Impact of Domestic Violence on Family Dynamics*, SAGE Publications, Inc.
- Bancroft, R. L. (1998). *Understanding the Batterer in Custody and Visitation Disputes*, <http://www.lundybancroft.com/articles/understanding-the-batterer-in-custody-and-visitation-disputes>
- Bancroft, R. L. (2004). *When Dad Hurts Mom. Helping Your Children Heal the Wounds of Witnessing Abuse*, Berkley Books, New York.
- Dallam, S. J., & Silberg, J. L. (2006). Myths that place children at risk during custody litigation disputes, *Sexual Assault Report*, 9(3), 33–47.
- Dasgupta, S. D. (1999). Just Like Men? A Critical View of Violence by Women, in: Shepard, M. F. and E. L. Pence (Eds.), (1999): *Coordinating Community Responses to Domestic Violence – Lessons from Duluth and Beyond*, SVAW, Sage Publications, pp. 195–222.
- Davidson, H. A. (1995). Child Abuse and Domestic Violence Legal Connection and Controversies, *Family Law Quarterly*, Vol. 29, No. 2, Summer 1995.
- Douglas, H. and T. Walsh (2010). Mothers, Domestic Violence, and Child Protection, *Violence Against Women*, Vol. 16, No. 5, 489–508.
- Edleson, J. L. (1997). *Problems Associated with Children's Witnessing of Domestic Violence* (Rev. 1999). Harrisburg, PA: VAWnet, a project of the National Resource Center on Domestic Violence/Pennsylvania Coalition against Domestic Violence. Retrieved 01/28/2012, from: <http://www.vawnet.org>
- Edleson, J. L. (1999). *The Overlap Between Child Maltreatment and Woman Abuse*, VAWnet, from: <http://www.vawnet.org>
- Emery, R. E., and L. Laumann-Billings (1998). An overview of the nature, causes, and consequences of abusive family relationships: Toward differentiating maltreatment and violence, *American Psychologist*, 53, 121–135.
- Emery, R. E., R. K. Otto, W. T. O'Donohue (2005). A Critical Assessment of Child Custody Evaluations: Limited Science and a Flawed System, *Psychological Science in the Public Interest*, Vol. 6, No. 1, 1–29.
- Eriksson, M. and M. Hester (2001). Violent Men as Good-enough Fathers?: A Look at England and Sweden, *Violence Against Women*, Sage Publications, Vol. 7, No. 7, 779–798.

- Geffner, R., L. Conradi, K. Geis, M. B. Aranda (2009). Conducting Child Custody Evaluations in the Context of Family Violence Allegations: Practical Techniques and Suggestions for Ethical Practice 2009, *Journal of Child Custody*, 6:3, 189–218.
- Gelles, R. J., J. Straus, A. Murray (1988). *Intimate Violence: The causes and consequences of abuse in the American Family*, Simon & Schuster Inc., New York.
- Harne, L., 2011. *Violent Fathering and the Risks to Children. The Need for Change*. The Policy Press, University of Bristol, UK.
- Hester, M. (2004). Future Developments: Violence against women in Europe and East Asia, *Violence Against Women*, Vol. 10, No. 12, 1431–1448.
- Hester, M. (2009). *Who Does What to Whom? Gender and Domestic Violence Perpetrators*, Bristol: University of Bristol in association with the Northern Rock Foundation.
- Hester, M. and L. Radford (1996). *Domestic violence and child contact arrangements in England and Denmark*, The Policy Press & University of Bristol.
- Ignjatović, T. (2014). Nasilje u intimnom partnerskom odnosu: rodna asimetrija ili rodna simetrija, *Socijalna politika – časopis za teoriju i praksu socijalne politike i socijalnog rada*, Institut za političke studije, god. 49, br. 1, str. 71–91.
- Ignjatović, T. (2016). *Procjena i odlučivanje o roditeljskom starateljstvu u kontekstu partnerskog nasilja: Rodna perspektiva* (doktorska disertacija), Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu.
- Ignjatović, T. (2013). *Posledice koje ima nasilje prema ženama u partnerskom odnosu na djecu i odgovor javnih službi na ovaj problem*, Autonomni ženski centar i UNICEF, Beograd.
- Jaffe, P. G., C. V. Crooks, and S. E. Poisson (2003). Common Misconceptions in Addressing Domestic Violence in Child Custody Disputes, *Juvenile and Family Court Journal*, Fall 2003, 57–68.
- Kaufman Kantor, G., L. Little (2003). Defining the Boundaries of Child Neglect – When Does Domestic Violence Equate With Parental Failure to Protect?, *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 18, No. 4, 338–355.
- Kelly, L. (1994). The interconnectedness of domestic violence and child abuse: Challenges for research, policy and practice, In: A. Mullender & R. Morley (Eds.), *Children Living with Domestic Violence*, Whiting and Birch Ltd., London, pp. 43–56.
- Kelly, L. (2003). *VIP Vodич – Визија, иновација и професионализам у раду полиције у вези са насиљем над женама*, Савет Европе, Канцеларија у Београду.
- Kernic, M. A., D. J. Monary-Ernsdorff, J. K. Koepsell, V. L. Holt (2005). Children in the Crossfire – Child Custody Determinations Among Couples With a History of Intimate Partner Violence, *Violence Against Women*, Vol. 11, No. 8, 991–1021.
- Kimmel, M. S. (2002). “Gender symmetry” in domestic violence: A substantive and methodological research review, *Violence Against Women*, Vol. 8, No. 11, 1332–1363.
- Kitzmann, K. M., N. K. Gaylord, A. R. Holt, and E. D. Kenny (2003). Child Witnesses to Domestic Violence: A Meta-Analytic Review, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 2003, Vol. 71, No. 2, 339–352.
- Krane, Julia and Linda Davies (2002). Sisterhood Is Not Enough: The Invisibility of Mothering in Shelter Practice With Battered Women, *Affilia*, Vol. 17, No. 2, Summer 2002, 167–190.
- Krug, E. G., L. L. Dahlberg, J. A. Mercy, A. B. Zwi and R. Lozano (2002). *World report on violence and health*, World Health Organization, Geneva.
- Lapierre, S. (2008). Mothering in the context of domestic violence: the pervasiveness of a deficit model of mothering, *Child and Family Social Work* 2008, 13, pp. 454–463.
- Lieberman, A. F., P. Van Horn, Ch. Ghosh Ippen (2005). Toward Evidence-Based Treatment: Child–Parent Psychotherapy with Preschoolers Exposed to Marital Violence, *Journal*

- of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. 44: 12, Djecember, 1241–1248.
- Liss, M.B., and G.B. Stahly (1993). Domestic violence and child custody. In M. Hansen & M. Harway (Eds.), *Battering and family therapy: A feminist perspective* (175–187), Newbury Park, CA: Sage.
- Making the Connection - Intimate partner violence and violence against children in Eastern Europe and Central Asia* (2018). UNICEF/UNFPA.
- Margolin, G. and E.B. Gordis (2003). Co-Occurrence Between Marital Aggression and Parents' Child Abuse Potential: The Impact of Cumulative Stress, *Violence and Victims*, Vol. 18, No. 3, June 2003, 243–258.
- Maxwell, G.M. (1994). *Children and Family Violence: The Unnoticed Victims*, Office of the Commissioner for Children, New Zealand, <http://www.mincava.umn.edu/papers/nzreport.htm>
- Morrell, A. C., J. Dai, S. Dunn, I. Sung, K. Smith (2005). Child Custody and Visitation Decisions When the Father Has Perpetrated Violence Against the Mother, *Violence Against Women*, Vol. 11, No. 8, 1076–1107.
- Nasilju u porodici i nasilju nad ženama – Istraživanje* (2017). Podgorica: Ipsos Strategic Marketing, Delegacija Evropske unije u Crnoj Gori, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori i Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.
- Petrušić, N., M. Petrović, M. Pejović Milovančević, D. Ćuk Milankov i S. Jović (2015). Smernice za učešće deteta u građanskim sudskim postupcima i procenu najboljeg interesa deteta, Centar za prava deteta, Beograd.
- Petrušić, N., T. Ignjatović, Z. Delibašić, S. Andrejević, J. Džudža (2015a). Smernice za postupanje centara za socijalni rad u kontekstu građanskih sudskih postupaka koji se tiču prava i interesa deteta, Centar za prava deteta, Beograd.
- Podaci o slučajevima nasilja nad ženama i nasilja u porodici iz različitih izvora za 2017. godinu* (2018) Podgorica: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Crne Gore, Podgorica.
- Pulido, M. L., and D. Gupta (2002). Protecting the Child and the Family, Integrating Domestic Violence Screening Into a Child Advocacy Center, *Violence Against Women*, Vol. 8, No. 8, 917–933.
- Radford, L. & Hester, M. (2001). Overcoming mother blaming? Future directions for research on mothering and domestic violence, in: S. A. Graham-Bermann & J. L. Edleson, *Domestic Violence in the Lives of Children: The Future of Research, Intervention, and Social Policy*, American Psychological Association (APA), Washington, pp. 135–155.
- Renner, L. M. (2009). Intimate Partner Violence Victimization and Parenting Stress: Assessing the Mediating Role of Depressive Symptoms, *Violence Against Women*, Vol. 15, No. 11, 1380–1401.
- Ross, S. M. (1996). Risk of physical abuse to children of spouse abusing parents, *Child Abuse & Neglect*, 20(7), 589–598.
- Saenger, S. A. (2000). *Family Violence: A Review of the Dysfunctional Behavior Patterns* [The attached paper is an original research project, written Djecember 2000, and was presented at the 19th Annual BPD Conference in November of 2001]. Minnesota Center Against Violence and Abuse.
- Stark, E. (1999/2000). A Failure to Protect: Unravelling “The Battered Mother’s Dilemma”, *Western State University Law Review*, 1999–2000.
- Stark, E. (2007). *Coercive Control – How Men Entrap Women in Personal Life*, Oxford University Press, Inc., New York.
- Stark, E. (2009). Rethinking Custody Evaluation in Cases Involving Domestic Violence, *Journal of Child Custody*, 6: 287–321.

- Straton, J. C. (1993). What is Fair for Children of Abusive Men? *Journal of the Task Group on Child Custody Issues*, Volume 5, Number 1, Spring 1993, The National Organization for Men Against Sexism (NOMAS).
- Summers, A. (2006). *Children's Exposure to Domestic Violence*, A Guide to Research and Resources, Permanency Planning for Children Department, National Council of Juvenile and Family Court Judges.
- Tolman, R. M., J. L. Edleson (1995). *Intervention for Men Who Batter: A Review of Research*, Minnesota Center Against Violence and Abuse, June 2, 1995.

Međunarodni ugovori, zakoni i relevantna dokumenta

- Konvencija Savjeta Evrope o suzbijanju i prevenciji nasilja nad ženama i nasilja u porodici - Istanbulska konvencija (2011)*
- Konvencija o pravima djeteta (1989)*
- Zakon o potvrđivanju III Opcionog protokola o komunikacijskim procedurama uz Konvenciju o pravima djeteta (2000)*
- Konvencija Savjeta Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja (2007)*
- Evropska konvencija o ostvarivanju dječjih prava (2010),*
- Milenijumska deklaracija i milenijumski razvojni ciljevi (2000)*
- Zaključna zapažanja UN Komiteta za prava djeteta (CRC/MNE/CO/2-3) od 1. juna 2018. godine
- Zaključna zapažanja UN Komiteta za zabranu diskriminacije žena (CEDAW/C/MNE/CO/2) od 21. jula 2017. godine.

- Izveštaj ekspertskog tijela GREVIO o sprovođenju *Istanbulske konvencije* u Crnoj Gori, (GREVIO/Inf(2018)5)), objavljen 25. oktobra, 2018. godine
- Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, (*"Službeni list Crne Gore"*, br. 46/10)
- Zakon o postupanju prema maloljetnicima u krivičnom postupku (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br. 64/11)
- Zakon o socijalnoj i dječjoj zaštiti (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br. 27/13, 1/15, 42/15, 47/15 i 56/16.)
- Krivični zakonik (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br.44/2017)
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br. 020/15 od 24.04.2015)
- Zakon o naknadi štete žrtvama krivičnih djela nasilja (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br. 35/2015)
- Zakon o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona (*"Službeni list Republike Crne Gore"*, br. 001/07 od 09.01.2007, *Službeni list Crne Gore"*, br. 053/16 od 11.08.2016.)
- Strategija zaštite od nasilja u porodici 2011- 2015*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, Podgorica, jun 2011. godine
- Protokol o postupanju, prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici 2011. godine*
- Strategija zaštite od nasilja u porodici sa Akcionim planom 2016-2020*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, decembar 2015.
- Strategija razvoja sistema socijalne i dječje zaštite 2018 – 2022, sa Akcionim planom za 2019. godinu*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja
- Strategija za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana 2016-2020*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, mart 2016.
- Strategija za ostvarivanje prava djeteta 2019.-2023*, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, maj 2019.

Nacionalni plan akcije za djecu 2013–2017, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, jun 2013.
Strategija za prevenciju i zaštitu djece od nasilja za period 2017.–2021, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, april 2017.

Izvještaj o sprovođenju strategije za prevenciju i zaštitu djece od nasilja sa akcionim planom 2017-2021. za 2017. godinu, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, 28.09.2018.

PRILOZI

Aneks 1: Istraživački tim

- dr Tanja Ignjatović,
- Maja Raičević
- Vanja Macanović,
- Ana Jaredić,
- Dijana Veljić,
- Milica Ilić

CV mogu biti dostavljeni na zahtjev.

Aneks 2: Analitički okvir

RB.	KATEGORIJE	PODKATEGORIJE
	Redni broj predmeta	
	Mejsto (opština/grad)	
I	KARAKTERISTIKE NASILJA	
	Nasilje između partnera postojalo prije razvoda braka/razdvajanja	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka/ne zna se
	Fizičko nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka/ne zna se
	Psihičko nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka/ne zna se
	Seksualno nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka/ne zna se
	Ekonomsko nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka/ne zna se
	Kontrola	
	Izolacija	
	Ljubomorno optuživanje	
	Uhođenje, praćenje, snimanje	
	Prijetnje oružjem/posjeduje oružje	
	Davio/gušio	
	Omalovažavanje, vrijeđanje	
	Ucjenjivanje	
	Konzumiranje alkohola/narkotika	
	Nasilje između partnera se nastavilo tokom razvoda	
	Nasilje se intenziviralo tokom razvoda	

	Nasilje se intenziviralo kada je partnerka našla novog partnera	
II	OSTALI RELEVANTNI PODACI O AKTERIMA	(OZNAKE ZA PODKATEGORIJE)
	Mjesto boravka žrtve tokom razvoda	<ol style="list-style-type: none"> 1. U zajedničkom domu 2. Kod svojih roditelja 3. Iznajmljeni prostor/vlastiti stan 4. Sigurna kuća 5. Nešto drugo
	Žrtva je zbog nasilja napuštala stan prije razvoda	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Ne zna se
	Djeca su prisustvovala nasilju u domu	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ne 2. Da, između roditelja 3. Da, između drugih članova porodice (ne između roditelja) 4. Nema podatka
	Djeca su bila direktne žrtve nasilja	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Ne zna se KOG (upisati kvalitativni podatak)
	Dijete je korišćeno protiv žrtve	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Ne zna se KAKO (upisati kvalitativni podatak)
	Žrtvi je prijećeno u vezi sa djecom	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Ne zna se KAKO (upisati kvalitativni podatak)
	Učinitelj nasilja negira nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Učinitelj nasilja optužuje žrtvu za nasilje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Učinitelj se žali CSR na roditeljstvo žrtve	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Učinitelj nudi sporazum/nagodbu	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
III	PODACI O SUDSKIM PREDMETIMA	
	Razvod iniciran	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tužbom 2. Sporazumom
	Razvod okončan	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tužbom 2. Sporazumom

	Sproveden postupak medijacije	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Pol podnosioca tužbe za razvod braka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ženski 2. Muški 3. Tužba–protivtužba
	Vrsta parnice	<ol style="list-style-type: none"> 1. Razvod, povjeravanje djece i izdržavanje 2. Povjeravanje djece i izdržavanje (vanbračna zajednica) 3. Izmjena odluke o povjeravanju djece 4. Nešto drugo (upisati šta)
	Broj djece	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jedno 2. Dvoje 3. Troje 4. Više od troje 5. Nije navedeno
	Uzrast djece	<ol style="list-style-type: none"> 1. Do 2 godine 2. Do 5 godina 3. Do 10 godina 4. Do 15 godina 5. Do 18 godina 6. Punoljetno dijete 7. Nije navedeno
	Pol djece ŽENSKA MUŠKA	<ol style="list-style-type: none"> 1. 0 ženske 2. 1 žensko 3. 2 ženskih 4. 3 ženskih 5. Nije navedeno <ol style="list-style-type: none"> 1. 0 muške 2. 1 muško 3. 2 muška 4. 3 muška 5. Nije navedeno
III - 1	POVJERAVANJE DJETETA	
	Predlog (u tužbi) za vršenje roditeljskog prava	<ol style="list-style-type: none"> 1. Majci 2. Ocu 3. Zajedničko 4. I ocu i majci 5. Nije predloženo
	Rješenje o privremenom povjeravanju	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Predlog (CSR) za vršenje roditeljskog prava	<ol style="list-style-type: none"> 1. Majci 2. Ocu 3. Zajedničko 4. I ocu i majci 5. Nije predloženo

	Presuda (odluka prvostepenog suda) za vršenje roditeljskog prava	<ol style="list-style-type: none"> 1. Majci 2. Ocu 3. Zajedničko 4. I ocu i majci 5. Nije predloženo
	Ako je odgovor na prethodno pitanje 4 koliko djece i kog pola je povjereno <ul style="list-style-type: none"> - ocu - majci 	
	Izjava/želja djeteta/djece u vezi sa povjeravanjem	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kod majke 2. Kod oca 3. Zajedničko 4. I kod oca i kod majke 5. Nije se izjašnjavalo 6. Nema podatka
	Žalba na odluku suda	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
III - 2	MODEL ODNOSA DJETETA I RODITELJA	
	Predlog (u tužbi) za model održavanja odnosa djeteta i roditelja kojem nije povjereno	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Standardni" (npr. 1 dan, svaki drugi vikend, pola odmora....) 2. "Slobodan" (po dogovoru, po mogućnosti, po želji djeteta...) 3. Nema predloga 4. U kontrolisanim uslovima 5. Privremeno suspendovan kontakt
	Rješenje o privremenom modelu	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Predlog (CSR) za povjeravanje djece	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Standardni" (npr. 1 dan, svaki drugi vikend, pola odmora....) 2. "Slobodan" (po dogovoru, po mogućnosti, po želji djeteta...) 3. Nema predloga 4. U kontrolisanim uslovima 5. Privremeno suspendovan kontakt
	Izjava/želja djeteta/djece u vezi sa održavanjem modela viđanja	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Standardni" (npr. 1 dan, svaki drugi vikend, pola odmora....) 2. "Slobodan" (po dogovoru, po mogućnosti, po želji djeteta...) 3. Nema predloga 4. U kontrolisanim uslovima 5. Privremeno suspendovan kontakt 6. Nije se izjašnjavalo 7. Nema podatka

	Presuda (odluka prvostepenog suda) za povjerenje djece	<ol style="list-style-type: none"> 1. "Standardni" (npr. 1 dan, svaki drugi vikend, pola odmora....) 2. "Slobodan" (po dogovoru, po mogućnosti, po želji djeteta...) 3. Nema predloga 4. U kontrolisanim uslovima 5. Privremeno suspendovan kontakt
	Žalba na odluku suda	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Preuzimanje djeteta (predlog u tužbi)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Direktnim kontaktom između majke/oca 2. Od treće osobe 3. Dijete samostalno 4. Nije određeno
	Predlog (CSR) za preuzimanje dece	<ol style="list-style-type: none"> 1. Direktnim kontaktom između majke/oca 2. Od treće osobe 3. Dijete samostalno 4. Nije određeno
	Presuda (odluka prvostepenog suda) o preuzimanju djece	<ol style="list-style-type: none"> 1. Direktnim kontaktom između majke/oca 2. Od treće osobe 3. Dijete samostalno 4. Nije određeno
	Promjena tužbenog zahtjeva	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka
	Trajanje sudskog postupka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Do 6 meseci 2. Do godinu dana 3. Do dvije godine 4. Duže od dvije godine
IV	ZAŠTITA OD NASILJA	
	Zaštitne mjere u prekršaju prije tužbe za razvod	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. I za djecu 4. Nema podatka KOJE (upisati)
	Zaštitne mjere u prekršaju tokom postupka razvoda	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. I za decu 4. Nema podatka KOJE (upisati)
	Mjere bezbjednosti u krivičnom postupku prije tužbe za razvod braka	<ol style="list-style-type: none"> 1. Da 2. Ne 3. Nema podatka KOJE (upisati)

	Mjere bezbjednosti u krivičnom postupku tokom postupka razvoda	1. Da 2. Ne 3. Nema podatka KOJE (upisati)
	Mjere nadzora u krivičnom postupku prije tužbe za razvod braka	1. Da 2. Ne 3. Nema podatka KOJE (upisati)
	Mjere nadzora u krivičnom postupku tokom postupka razvoda	1. Da 2. Ne 3. Nema podatka KOJE (upisati)

Aneks 3. Izjava o povjerljivosti

WOMEN'S RIGHTS CENTER
CENTAR ZA ŽENSKA PRAVA

Ime i prezime

JMBG:

Adresa:

U svojstvu angažovane na istraživanju „**Monitoring izvještaj za prepoznavanje nedostataka u podršci i zaštiti djece žrtava i svjedoka nasilja u porodici u Crnoj Gori i pružanje preporuka za prevazilaženje nedostataka, u odnosu na Istanbulsku konvenciju i Smjernice UN o pravosudnim pitanjima koji uključuju djecu žrtve i svjedoke kaznenih djela**“, a koje sprovodi NVO “Centar za ženska prava” dajem sljedeću

IZJAVU O ČUVANJU TAJNOSTI PODATAKA

Ovom izjavom izričito izjavljujem da tajne podatke koji su mi dostupni tokom angažmana na istraživanju neću iznositi, niti na bilo koji drugi način učiniti dostupnim trećim osobama, osim osobama koje ovlasti Centar za ženska prava, kao i da ću preduzeti sve mjere i radnje za zaštitu tajnosti podataka.

Ukoliko na bilo koji način dođe do otkrivanja gore navedenih podataka mojom krivicom (namjerno ili nepažnjom), obavezujem se da ću nadoknaditi nastalu štetu.

Ovu izjavu dajem pod punom moralnom, radnopravnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću.

Ovu izjavu sam u potpunosti pročitala, ona predstavlja moju pravu volju i neopoziva je te je u znak saglasnosti potpisujem.

20.09.2018.

Podgorica

Izjavu dala:

Aneks 4: Etički principi koje su istraživačice uzele u obzir

U predlogu istraživanja: Nije nam poznato da postoji konflikt interesa u vezi sa predlogom istraživanja. Uzorak ne uključuje djecu ili odrasle ispitanike, ali uključuje podatke o osjetljivim grupama – djeci i ženama sa iskustvom nasilja. Imajući u vidu da se radi o *naročito osjetljivim ličnim podacima* i postupcima iz kojih je *isključena javnost*, istraživačice su preduzele odgovarajuće aktivnosti da bi se spriječila potencijalna šteta ili dobit.

Ove su procedure uključile *anonimizaciju* sudskih predmeta i *potpisane izjave* o preuzetim obavezama u odnosu na *povjerljivost* i *privatnost* podataka: a) da lični podaci neće biti uključeni prilikom prikupljanja i obrade podataka i u izvještajima o rezultatima istraživanja; b) da sadržaj iz dokumentacije neće biti korišćen u druge svrhe, osim za realizaciju istraživanja; c) da će prikupljeni podaci biti čuvani na odgovarajući način, odnosno da neće biti dostupni osobama izvan istraživačkog tima.

Sve istraživačice će potpisati izjave o odgovornosti u odnosu na povjerljivost i privatnost podataka. Zaštita ličnih podataka uključuje i mjere u vezi sa prikazom podataka razvrstanih u odnosu na sud/opštinu, tako da se onemogućí ikakvo otkrivanje ili prepoznavanje aktera. Svi podaci biće čuvani u Centru za ženska prava, Podgorica, a za njihovu sigurnost odgovorna je direktorka centra.

Prikupljanje i analiza podataka: Istraživanje obuhvata isključivo sekundarne podatke (sudsku dokumentaciju). Centar za ženska prava iz Podgorice zatražio je od predsjednice Vrhovnog suda Crne Gore uvid u presude za potrebe istraživanja, koji je odobren. Uz molbu sudu podnijete su i izjave o odgovornosti u vezi sa povjerljivošću i privatnošću podataka. Podaci će biti *anonimizirani* prije procesa kvalitativne obrade. Za anonimizaciju podataka su odgovorne izvršna direktorka Centra za ženska prava i koordinatorka servisa podrške za žene i djecu žrtve nasilja. Podaci će biti čuvani u kompjuteru Centra za ženska prava za koji je odgovorna koordinatorka servisa podrške za žene i djecu žrtve nasilja i koji je zaštićen šifrom. Podaci će biti dostupni samo istraživačicama, koje će potpisati izjave o poverljivosti i privatnosti.

Završni izvještaj i objavljivanje podataka: Izvještaj će proći recenziju Etičkog komiteta koji će angažovati Predstavništvo UNICEF-a za Crnu Goru, što će uključiti provjeru pitanja kao što su: zaštita ličnih podataka i privatnosti aktera, zaštita bezbjednosti aktera, eliminisano neopravdano izostavljanje predmeta, pogrešna interpretacija podataka. Neće biti korišćene studije slučaja ili opisi situacija i aktera koji bi mogli da dovedu do narušavanja privatnosti i povjerljivosti.